Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 39 (14239) ◆ 1990 чыл, февраль 16, пятница ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. ◆ Өртээ 3 көп.

ЧАА МЕБЕЛЬ

КРАСНОЯРСК. Красноярск хоорайда «Енисей» дээр химия комбинатының чоннуң хереглел бараанарын бүдүрерин көвүдедир, ассортиментизин калбартыр талазы-биле боттуг ажылдарны кылып турар.

Комбинатта бажың иштинге салыр эт-херекселлер бүдүрер цехти ажыткан. Ында «Бархан-2» дээр мебельди кылып турар. Февраль айның эгезинде цехтың бүдүргени элээн хөй мебелин садыг черлериниче чоруткан.

Цех чыл дургузунда бир муң комплект мебельди бүдүрер планныг. (СЭТА).

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязы

ЧОННУҢ КҮЖЕНИИШКИНИН— ТУРГУЗУКЧУ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРЖЕ

Сессиялар аразында чапсар — дыштанылга үези эвес, а депутат ажыл-чорудулганың бир өске хевири. Ынчангаш эрткен «парламент дыштанылгазының» үезинде ССРЭ-ниң улус депутаттары онза күженишкининг ажылдап келген: бистиң парламентивистиң комитеттеринге болгаш комиссияларынга ССРЭ-ниң Дээди Совединин үшкү сессиязынга чугаалажып көөрү-биле киирер үндезин ужур-дузалыг хоойлужудулга төлевилелдериниң улуг болүүнүң талазы-биле чидиг маргылдаалар чоруп келген.

Сессия төлевилеттингенин өзугаар, февраль 14-те, эртенгинин 10 шакта Кремльге Эвилел Совединин болгаш Националдар Совединин каттышкан хуралы-биле ажыттынган. Сессия ажыттынып турда амгы байдалдың онзагай үүлдери-биле холбаштыр дүвүрээзин турзажок, ажыл-херекчи байдал тургустунган. Ол дугайын сессияны ажыдып тура, ССРЭ-ниң Дээди Совединин Даргазы **М. С. Горбачев** демдеглээн.

Депутаттарның бирээзинин саналы-биле Закавказьеге бооп турган болуушкунар үезинде өлген кижилериниң тураскаалын депутаттар бут кырынга туруп өзулаан.

Сессияның ажылының чуруму кандыг болурул, хүн чурумунга кандыг айтырыглар кирерил — бо талазы-биле саналдарны ССРЭ-ниң Дээди Совединин Даргазының бирги оралакчызы **А. И. Лукьянов** саналдап киирген.

Бо саналдарның үндезини болза бирги эвлечгле улус депутаттарының ийиги Съездизинин даалгалары, комитеттеринг база комиссияларның санал-оналы, а ол ышкаш Дээди Советке улус депутаттарындан, кушажылчы коллективтерден, хамаатылардан кирген күзээшкиннер болган деп. ол чугаалаан. Айтырыгларны шилип алырынга чуртта тургустунган байдал, бистиң ниитилел хөгжүлдевистиң эң чидиг болгаш парын айтырыгларын барымдаалап көөр дээн үүткүл салдарны база чедирген. Хүн чурумун тургузуп тура, хоойлулар чогаадып тургузар ажылды демократчыдылганы ханыладырынче, ниитилел амыдыралының аңгы-аңгы адырларынга үндезин өскерилгелерни боттандырарынче шиитпирлиг угланыышкынны алырының эргежок чугулазы барымдаалаттынган. Ол дээрге чүнүн-даа мурнунда экономиктиг реформа, политиктиг тургузугда өскерилгелер, хоойлу-дүрүмнү болгаш сагылга-чурумну быжыглаары, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын хандыры-дыр.

Адактың соонда, ССРЭ-ниң Дээди Совединин «портфелинде» кирген хоойлу төлевилелдериниң ажылдап кылдынганының, беленинин кайы хире чергелиин база барымдаалаан. Чүге дээрге «чиг» төлевилелдер киирерге, оларга артык, куруг үе чарыгдаттынарын эрткен сессияларның дуржулгазы көргүскен.

Хүн чурумунга ниитизи-биле бежен. ооң иштинде оларның 30 хирези бирги эвлечглиг чугаалажып көөр айтырыглар кирген. Оларны чеди бөлүкке чарып ап болур. Ол дээрге Конституция хөгжүлдезинин, чурттуң Үндезин Хоойлузунуң чамдык үндезин үүлдерин өскертириниң, экономиктиг реформаны боттандырарының үндезин айтырыглары, социал политиканың, совет федерацияны болгаш национал-дар аразында харылзааларны сайзырангайжыдарының айтырыглары, политиктиг реформаның, эрге-хоойлу реформазының айтырыглары, адактың соонда, организастыг айтырыглар-дыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединин Президиуму бо айтырыгны база катап кончуг тодаргай чугаалажып көргеш. Дээди Советке болгаш улус депутаттарының Съездизинге чугаалажып көөрү-биле Конституцияга эң чоокку үеде ындыг өскерилгелерни киирер деп чаңгыс аай түүнел кылган. Олар партияның болгаш өске ниитилел-политиктиг организацияларның туружунун дугайында Үндезин Хоойлунуң 6 болгаш 7 дугаар үүлдеринге, хуу өнүүнүң аңгы-аңгы хевирлеринге тураскааттынган үүлдерге база ол ышкаш депутаттарның, хамаатыларның, бистиң эртемивистиң, чурттуң президентизинин эрге-хүлээлгезин тургузар дээн идеязы-биле дүүштүр күрүне эрге-чагыргазының дээди чадазының бүрүн эргелерин таарыштырып турар чурумнарга онаажы берип болгу дегдир.

ССРЭ-ниң Дээди Совединин Президиуму бо айтырыгларны чугаалажып көөрү-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының эвлечг чок үшкү Съездизин чыылдырар саналды киирген.

Ооң соонда А. И. Лукьянов сессияга чугаалажып көөрү-биле киирип келген хоойлулар төлевилелдеринге ажылдың чоруп турганының дугайын тодаргай чугаалаан. Оларның шуптузунга тайылбырны ол берген.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизинин шиитпирлерин боттандырар талазы-биле Дээди Советтиң ажылын организастаарының дугайында доктаалдың төлевилелин сессияга чугаалажып көөрү-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединин Президиуму киирип турарын А. И. Лукьянов дыңнаткан. Ол саналдап киирген хүн чурумуу-биле тудуш холбаалыг болуп турар болгаш ооң-биле кады ам боттандырар бүгү ажылдың талаларын тодарадыр. Ооң онзагай талаларының дугайын чугаалап тура, улус депутаттарының Съездизи Дээди Советке көңгүс чаа долу эргени тывыскан дээрзин ол демдеглээн: хоойлуларны хүлээп ап тура. Конституцияның аңгы-аңгы үүлдеринге, эвлечглиг Съездиге оларны дараалаштыр бадылаары-биле эргежок чугула өскерилгелерни ол ам хары угда киирип болур.

Ол планнаттынган реформаларны боттандырарының чорудулгаларын дүргедиринге немелде аргаларны берип турар. Ооң ыңай ниитилел болгаш күрүне амыдыралының айтырыгларын шиитпирлээринге идигни бээр. Ооң-биле кады ол айыттынган чаа үүл хүлээп алдынган шиитпирлер дээш комиссияларның болгаш комитеттериң, Дээди Советтиң кежигүннериниң, бүгү депутат корпузунуң харыысалгазын дыка бедидер.

Он үшкү беш чыл планының төлевилелин ам чугаалажып көөрү солун болур ужурлуг. Социалистиг рынокту байдалдырына таржыр, конъюктураның өскерилгелери-биле, бүдүүрүлгелериниң, девискээрлериниң, республикаларының экономика талазы-биле бот-тускайлаң чоруунуң калбарганы-биле холбаштыр ынчалдыр кылдынары-биле ол ылгалдыг болур. Ооң-биле чергелештир Дээди Совет бодунуң контролюн бүгү талалыг күштелдирер апаар.

Националдар аразының чугула харылзааларын база-ла чугаалажып көөр апаар. Бо айтырыгларны шиитпирлээрде кады ажылдаарынче, интернационализм базым бүрүзүнге-ле турарынче Дээди Совет кыйгырып турар. Дээди Советтиң маңаа үлегери улус депутаттарының бүгү-ле Советтеринге болгаш бүдүн ниитилелгедаа чижек болур ужурлуг.

Улус депутаттарының ам сонгудар Советтериниң ажылынга хамаарыштыр чугаалааш, А. И. Лукьянов улус депутаттарының Советтериниң ажылынын, эргелелди болгаш бот-башкарылганы хөгжүдериниң айтырыгларының талазы-биле комитетке улуг харыысалга онаажыр апаар дээрзин айыткан. Тус черниң бот-башкартынарының болгаш тус черниң ажыл-агыйының ниити үндезиннериниң дугайында эвилелдің хоойлузун хүлээп алганының соонда, республикаларның шак ындыг хоойлуларын чогаадып кылырынга, эң-не улуг дуза чедирер апаар.

Оон аңгыда, ССРЭ-ниң Дээди Совединин айтыышкын үндүрер болгаш контрольдаар бүрүн эргелерин херек кырынга боттандырары-биле холбашкан айтырыгларже улуг күженишкинни мөөңнээр апаарын оратор айыткан. Ол талазы-биле шиитпирлээр айтырыгларла хөй.

Дээди Совет чуртта байдалды, хоойлуларны база эрге-чагырганың дээди органының өске-даа шиитпирлерин амыдыралга сагып, боттандырарын шыңгызы-биле хайгааараар апаар боор дээрзин совет кижилер манап турар.

Амгы бо сессия апрельдиң 24-25 үезинде доостур деп, ССРЭ-ниң Дээди Соведи ыпчаар бодап турар. Хүн айтырыының хөй бооп турарын, ажылдың кол нуруузун комиссияларга болгаш комитеттерге шилчидирин барымдаалааш, бир неделяда пленарлыг хуралларны, а өскезинде комитеттерник база комиссияларның ажылдаар апаарын саналдап турар. Эрткен сессияның дуржулгазындан алырга, ынчаар ажылдаза эптинин көргүскен. Дээди Советтиң кежигүннериниң хөй санныг саналоналдарын барымдаалааш, депутаттарның айтырыгларынга чазак кежигүннериниң, күрүненің өске-даа органнарының удуртукчуларының харыызын дыңнаарыг-биле айныың бир хүнүн аңгылап бээри чугула дээрзин А. И. Лукьянов түүнелиинде чугаалаан.

Хүн айтырыының талазы-биле саналды депутаттар кичээнгейлиг дыңнаан. Чугула айтырыгларны бирги эвлечгже тургузуп, канчаар ажылдаарының чурумун дугуржуп алыры берге эвес ышкаш кылдыр сагындырар. Ынчалзажок ол талазы-биле дискуссия эгелээн. Чижээ, чурттуң чидиг болуушкунар бооп турар черлеринге байдалды кандыг янзылыг экижидип алырынга, ССРЭ Конституциязының 6-гы үүлүнүн дугайында айтырыгны ам чугаалажып болур бе база кандыг янзылыг чугаалажып болурул дээрзинге хамаарыштыр тайылбырларны кылырын дилеп турган. Республика болгаш черлер Советтеринге сонгулдалар чоокшулап келген, ынчангаш тус черниң ботбашкартынарының дугайында хоойлу төлевилелин бирги эвлечгде чугаалажыры база саналдаттынган. Депутаттарның бирээзи парламентиде төлээлекчилер чөвүлели сессияга киирген айтырыгларны чугаалажып көөрүнүң чурумун тургузарынга, тодаргайлаарга, кандыг айтырыгларны бирги эвлечгде тургузарын доктаадырына идепкейлиг рольду ойнаар ужурлуг деп демдеглээн. Хүн айтырыын доктаадын тургузарда ССРЭ-ниң Дээди Совединин Президиуму чуртта байдалды болгаш хоойлу төлевилелдериниң кайызының кайы хире белеткеттингенин барымдаалап көрген турган.

Хүн айтырыын чугаалажып көрүп турда, хөй санал-оналдар кирген. Элээн кашы улуг айтырыглар тодараттынып келген болгаш оларның кайызын бирги эвлечгде чугаалажып көөрүнүң дугайында саналдар киирип турган. Ындыг айтырыгларга национал харылзаалар, ССРЭ-ниң национал-күрүне тургузуу, улус депутаттарының эвлечг чок Съездизин чыылдырары дээн ышкаш айтырыглар хамааржып турган.

Калбарган дискуссияга киржип тура, М. С. Горбачев ооң чугулазын болгаш ажыктынын демдеглээн. Дээди Советке бооп турар бүгү дискуссиялар ышкаш, бо дискуссияга чурттун амгы байдалынга хамаарыштыр сеткил-сагыш дувүрээшкиннери илереттинип турду, ындыг болзажок ажыктыг болгаш боламчалыг санал хөй-биле илереттинди, хүн чурумун дугуржуп тургузуп алырда оларны үндезин кылдыр алза чогуур деп, ол чугаалаан. Экономиктиг болгаш политиктиг айтырыглар талазы-биле хоойлу төлевилелдерин хүлээп алырын дүргедиринде база национал-дар аразында харылзааларга хамаарыштыр бөлүк айтырыгларны чугаалажып көөрүн ийиги Съездиге депутаттарның саналдап турганын сагындыргаш, Дээди Советтиң Даргазы чурттуң амгы байдалынга дүүштүр депутаттар, чуртка корумчурумну быжыглаар, хоойлуларның негелделерин күштелдирер дугайында айтырыгларны чидин-биле тургузуп турары чөптүүдүр деп чугаалаан. Ол кончуг шын. Бир эвес демократия чогуур механизмнер-биле быжыглаттынмас болза, ол узуткаттынар. Нарын байдалды боттарынга ажыглай бээр күштер тыптып келир. Хүн айтырыынга хамаарыштыр хөй санныг санал-оналдар кирип турар болганда чапсар үезинде Дээди Совет база катап чыглып алгаш, оларны бөлүктер аайы-биле баштай палаталарга чугаалажып көөр кылдыр белеткеп кээрин ол сүмелээн. Ол санал хүлээп алдынган.

ССРЭ Конституциязынга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер база чуртка демократчы президент эрге-чагыргазын тургузар апарганы-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының эвлечг чок Съездизин чыылдырар дугайында айтырыгны хүн айтырыынга киирер деп сессия шиитпирлээн. Азербайджанда байдалга политиктиг үнелелди бээр дугайында айтырыгны база киирген. Бо сессияның хүн айтырыынга киирер дээн чамдык саналдарны баштай Дээди Советтиң Президиумунга чугаалашкан, ооң соонда оларны сессияга сайгарып көөр-көрбезиниң дугайын база катап чугаалажыр деп шиитпирлээн.

Сессияның ажылын кандыг янзылыг чырыдарының дугайында айтырыгны ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң даргазы-биле кады белеткеп кээрин палаталар дарга-ларынга дааскан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединин үшкү сессиязы апрель 25-ке чедир ажылдаар. Депутаттар ындыг шиитпирин хүлээп алган.

Сессия ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

Редакцияже чагаалар

ДИЛЭЭРИМ БОЛЗА

Экин, эргим редакция! Мен бодум 1950 чылдан 1953 чылдың тос айга чедир Кыдат Улус Республиканың девискээринге шериг албаны эрттирген мен.

Тывадан шеригге кады барган эжим Алдын-оол Бойдуевич Куулар дээр чүве. Ук боду Өвүр районунуң Хандагайтыдан шеригге келдирткен 1953 чылдың күзүнүнде Хабаровск хоорайга турган, уурук-суурукта халашкан мындыг бис. Ам мээң кады шеригге чораан эжим кайдаазы-даа билдинмес. Сураглаап база чадаштым. Ол эжим кайда сеп? Менче чагаадан бижип көр. Дерүүл-төрелдери, эш-өөрлери-даа болза, эжим дугайында «Шын» солунче бижирпи диледнм.

Мээң адрезим: Таңды район. Кочетово суур. «Коммунизминиң херели» совхоз. Самбуу Өдекпенович Оюн.

ХЕРЕК ЧОК АПАРДЫВЫС

Каш-ла чыл бурунгаар бистиң үлетүүр комбинадывыстың ат-сураа динмирип турду. Ам ындыг эвес. Чүл дээрге, үр үеник дургузунда удуртукчу чок ажылдап келдиивис. Кол инженериивис база аарааш, чок апарган.

Чылыг частың келири шупту кижилерни өөртүп турар, а биске мунгаранчыг-дыр. Чүге дээрге амга чедир тайгадан ыяш сөөртүп албаан бис. Дилиг материалы чокта бистиң комбинадывыс ажыл чок артар. Ам белян чамдык материал чедишпейн тур.

Боттарывыс удуртукчу шилип алгаш, СЭКП Улуг-Хем райкомунга чеде бээривиске, организастыг кылдистиң эргелекчизи Александра Серен мынча дээн:

— Бүзүрел чок улус болгай силер, ынчангаш бээр маңнажып турбаңар. Кандыг кижини силерге даргаладырын боттарывыс билир бис.

Райком «боттары билип» орда, ай-хүн эртпиле тур.

Чагыртыр черлеривисле хөй. Кызылда даргавыс Валерий Постников биске мүн-не чорду. Ынчалза-даа ол ажылчыннар-биле ужурашпайн чоруй барган. Районнуң улуг даргалары-биле бистиң салымывысты-ла шиитпирлеп чорааны ол боор. Партия райкомунуң секретары Александр Августовский база биске чорду. Чүгле даргаларның ол гастрольдарындан биске удуртукчу тыпты бербес-тир. Бистиң канчаар ажылдап турарывыс, чүү чүве бисти дүвүредип турары кымга-даа солун эвес. Шынап-ла, кымга-даа херээвис чок апарган улус боор бис бе?

Коллективтин мурнуундан Уйнук-оол ТАСПААНЧЫК. Партия эге организациязының секретары. Май-оол УГААНЗА. Күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң даргазы. Арина БЕРЗИНА. Коллективте профком даргазы.

Дүүн

ЖУРИАЛИСТЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин дүүн Парлалга бажыңынга журналистер-биле ужурашкан. Ол СЭКП ТК-ның (февраль 1990 ч.) Пленумунуң эрткениниң дугайында дыңнадыгны кылган болгаш чамдык айтырыгларга бодунуң хамаарылгазын илереткен.

Парлалга, радио болгаш телевидение чонну сырый каттыштырарынга, тайылбыр ажылын чорударынга чаа аргаларны дилеп, массалар-биле харылзааны калбартыры чугула дээрзин ол демдеглээн. Съездиге уткуштур партияга хамаарышкан санал-оналы солчуушкунуң калбартырын сүмелээн болгаш массалыг информация чепсектериниң мурнунда туруп турар сорулгаларын тодаратканн.

Ол ышкаш ол республиканың социал-экономиктиг айтырыгларына доктааган. Партия организацияларының тургустунуп келген байдалда кандыг айтырыгларже кичээнгей салырын ол айыткан.

Г. Ч. Ширшин журналистерниң хөй санныг айтырыгларына харыылаан.

Бистиң корр.

Кыштаглаашкын—шыңгыы шылгалда

ХУРАЛ ЧОККА АЙТЫРЫГ ШИИТПИРЛЕТТИНМЕС БЕ?

Республиканың чамдык ажыл-агыйларында кыштаглаашкынның дүвүренчиг чоруундан төп районнарның совхозтар директорларын, АҮК-тер даргаларын Кызылга чыгташ, оларның-биле чугаалажыр ужурга таварышкан. Бо айтырыгның тургустунуп келгениниң база бир чылдаг-гааны болза, он ийиги беш чыл планы бо чылын доостур. Чаа беш чылче кандыг үндезинниг кирер бис, оон база дыка-ла хөй үүлдер хамааржыр.

Эрткен дөрт чылдың дургузунда пландан ажыр 1294 тонна эзтти, 5443 тонна сүттү, 42 тонна дүктү дужаап алган бис. Ынчалзадаа маңаа оожургаар барымдаавыс чок. Эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, мыйыстыг бода малдың баш саны 2785-ке, шээр мал 5265, хаван 2037 башка эвээжээн, а чылгыныы көвүдээн. 1990 чылдың февраль 9-ка чедир 667 бода, 4219 шээр мал, 544 хаван өлүп хораан. Дөртеннге хонук дүргузунда. Кыш узун.

Бо хүннерде эң ылаңгыл Бии-Хем районда аажок дүвүрээзиниг байдал тургустунган. «Өөк», «Хадың», «Саян» совхозтар малчаганын үүгле чаа сөөртүп эккелген чем-биле чемгерип турар. Бо чылдың январьда 93 бода мал өлүп хораан. Ооң кадында 79-ту арган-дорган дээш хорадыр ужурга таварышкан. А шээр малдан каража чаңгыс-ла айда 830 баш болган. «Саян» совхозтуң садып алганы уксаалыг 150 хунажыныңдан кышкы үеде 20-зи хораан, артканнарының күш-деңгели дыка кошкак. «Өөктүң» Чкаловка, «Саян», «Хадың» совхозтарның фермаларында чулуктуг болгаш бөдүүн чем барык чок, доозулган.

Кышкы үеде бир кол сорулга болза, сүт саалдазын кудулатпазы болгай. Бо талазы-биле бисте база-ла дүвүренчиг үүлдер бар. Оперативтиг медээ өзугаар алырга, бо чылдың февраль 9-та бир инектен-не 3,8 кг сүттү саап алган, а эрткен чылдың ол үезинде 4,2 кг турган. Бии-Хем районда инектен сүт саалдазы эрткен чылдаазындан 1,8 кг эвээжээн. Ол ышкаш Каа-Хем, Таңды, Улуг-Хем районнарда бо көргүзүг кудулаан. Сүттүң бараанныг чоруу Каа-Хем, Бии-Хем районнарда чавыс.

Ниитизи-биле сүттү күрүнеге садарының темпизи куду, бир эвес шак мынчаар ажылдаар болзувусса, кварталда сүт дужаарының планын күүседип ыдавас бис. Бо талазы-биле эң ылаңгыл Бии-Хем район, «Коммунизмниң херели», «Ленинчи орук», «Х Улуг хурал», «Бурунгаар» совхозтарының удуртукчулары, зооветспециалистери, малчыннары черле бир хемчээн алыр ужурлуг.

Сүт планын күүседирде, хамык аргаларны санап көөр апаар. Ол хиреде дужааган сүдүвүстүң шынары куду. «Революцияның чалбыыкы» совхозтуң инээ бруцеллез чок болза-даа, дужааган сүдүнүң 96,7 хуузу ийиги сорт, а бирги сорт шуут чаңгыс тонна-даа чок болган. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтан 18 тонна сүттү ажыг дээш холуп каапкан. С. Тока аттыг совхозтуң директорунуң медеглеп турары-биле алырга, Кызылдың сүт комбинадынга барып дужаарга, бир хүн бирги, дараазында II сорт бооп турар. Ооң чылдагааны үүдел дээрзин илерединге республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң специалистери оларга дузалажыр дилээн. Совхозтуң бодунуң специалистери заводка кээп-даа турганнар.

Чүгле ажыл-агыйлар эвес, харын агроүлетпүр каттыжыышкыннары кышкы үеде сүттү эвээжетпезиниң аргаларын санап, түүнеп алган турар ужурлуг. Ол хиреде Улуг-Хемде АҮК даргазы Н. Т. Букша сүттүң бараанныг чоруун, үскүрүн база мал чемин көвүдеди берип, болбаазырадып турган, чежени немей алырын мынчага чедир санап албаан болган. Ам квартал төнчүзүнге чедир бүдүн чартык ай арткан. Эрткен чылдың бо үезинге турганындан улуг-хемчилерниң дужааган сүдү эвээш. Өске районнарга бодаарга, Улуг-Хем районда мал чеми хой. Кайы-бирээзинде чок чемни аразында солун ап-даа турарлар. «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң Арыскан салбырында мал чеми белеткээр цех ажылдавас.

План күүседири дээрге чүткүлдүг болгаш тывынгыр ажылдаары болгай. Улуг-Хемниң ажыл-агыйлары инекти үш удаа саар аргаларын ажылдап эгелээн. Ол дээрге малдың сүткүр чоруун көвүдедиринге бир эптиг арга. Ол ышкаш бо районнуң 3 ажыл-агыйында мал чемин болбаазырадып берип турар. Мал чеми бар, кажаа-хораа таарымчалыг турда-ла «Улуг-Хая» биле «ҮТКА 25 чылы» совхозтарда мыйыстыг бода малдың өлүп хораар чоруун чүүн-биле тайылбырлаарыл?

Сүттү саар болгаш ону күрүнеге садар талазы-биле Кызыл районда боттуг ажылды чорудуп турар. Эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, 18 тонна сүттү ук районнуң ажыл-агыйлары хөйну саткан. Бараанныг чоруу 86,4 хуу, а үскүрү 4,2-4,3 хуу бооп турар. Амгы үеде бир инектен хүнде 7 кг. сүттү саап ап турар. Эң ылаңгыл «Тиилелге» биле «Шамбалыг» совхозтарның сүт-бараан фермаларының ажыл-ишчилери бо хүннерде кыштан малды хүр-менди ажырары-биле боттуг хемчегларни ап келген.

Таңды районда АҮК-түң санап турары-биле алырга, бирги кварталда күрүнеге сүт садарының планын күүседиптер арга бар. Ооң бир бадыткалы болза, сүттүң бараанныг чоруу 90 хуу, үскүрү база бедик.

Бисте 3 чыл бурунгаар «Сүт» программаны ажылдап кылгаш, ону бадылааш, боттандырып эгелээн болгай. Чогум ол үүл, үүнү канчаарыл дээр дугайында боттуг ажыл чок дээрзи республиканың Агроүлетпүр эвилелинге болгаш чөвүлел хуралга илерээн. А Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели Барыын-Хемчик районда мал ажылының талазы-биле экономиктиг чаа негелделерге дүүштүр кандыг-кандыг ажылдарны чорудуп турарын чугаалашкан, ында чамдык совхозтар ындыг программа чок болган.

Кыштаглаашкынны эртпирери дээрге хөй талалыг ажыл. Хамыктың мурнунда малчыннар бо харыысалгалыг үеде кандыг сорулгалыын ыяк билир ужурлуг. Ындыг турбуже, Бии-Хемнин «Өөк» совхозунуң Чанзаш фермазында эрткен чылдың түүнели, ол ышкаш хүн бүрүде саалда кайы хирел, кым мурнап турарыл дээр дугайында чаңгыс-даа медээ чок, көргүзүг самбыразын долдурбайн турар. Экономиктиг көргүзүглер чок, улус ону билбес болганда, ажыл-ишчилерни канчаар организастап тур бис деп чугаалаарыл ам? «Саян» совхозтуң төп фермазында байдал база шак-ла ындыг: чүүдаа билдинмес. Бо чылын коллективтиң планныг сорулгаларының дугайын малчыннарга кым-даа чугаалаваан, саанчылар, бызаа ажаакчылары хүлээлге-даа албаан. «Хадың» совхозтуң фермазында бир инекке хүнде 3-ле чем единицазын берип турар. А саваңы хүнде бирээзинге 5-6 килограммны немей, бээрниң аргазы бар.

Фермада кижи бүрүзү шупту-ла планын, сорулгазын билир болгаш харын керээлиг болур ужурлуг. Чамдыкта бодап көөргс, экономиктиг ажылды организастаарындан бистиң зооветспециалистеривис, көдээ экономистер харын мырыңай бужурганыр-даа ышкаш. Чыл түүнелин мынчага чедир үндүрбээнин, фермаларда көргүзүг самбыралары мынчага чедир куруг турарын ооң-биле тайылбырлаар апаар эвеспе?

Республиканың Агроүлетпүр эвилелинге төп районнарның ажыл-агый удуртукчуларының, АҮК даргаларының кыштаглаашкын талазы-биле хуралына олура, ыяап-ла улусту чыггаш, хуралдадырга, ону-мону кылыңар деп кулаан «коңгалаарга» ам черле ажылдаар улус боор бис бе, оон башка дүште чок олурар, хамык чүүлдерни эскербес-даа ышкаш деп бодал кижиниң сатыжынга кирер чорду.

Амгы үеде республикада мал төрүп турар. Ооң байдалы база-ла эки эвес. Мал төлү өлүг төрүттүнер агы мал ара салыр чоруктан чыл эгезинден бээр 4400 хураганны, бызааны чедир албаан бис. Чаңгыс-ла ай дургузунда Таңдыда 60, Каа-Хемде 52 бызаа өлүп хораан. Кыштаглаашкынче сагыш салбайн турарывыстың бир бадыткалы ол.

Ам чүнү канчаарыл? Ак-Чыраадан хыыргыыш белеткээр, кожавыс Красноярск край саваңы чежени-даа болза алыңар деп турар. Мал чемин болбаазыраткаш бээр. Дүне фермаларга улус дежурныйлавайн турар, ооң түүнелинде чаш мал колдуунда дүне өлүп хорап турар.

Агроүлетпүр эвилелинге хуралга тус-тус удуртукчуларны тургузуп эккелгеш, аксы-сөзүн алганы, аазаашкыннары кыштаглаашкынга оларның бедик харыысалгазын база катап сагындырган боор. Түүнелди олар черле үндүрер, ажылды холга алыр-ла боор деп идегел ындыг.

Седен ХЕРТЕК.

ДЫҢНАДЫГ

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин республиканың ажылчы чонунуң көдүрүп турар айтырыгларынга холбаштыр 1990 чылдың февраль 17-де Тыва телевиденнеге чүве чугаалаар. Дамчыдылга 19 шактан 20 шак 15 минутага чедир болур.

ТЫВА АССР: ЛЕНИНГРАД № 2 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН ДЕПУТАТКА КАНДИДАТТАР

Таныштырып тур бис

Монгуш Борахович КЕНИН-ЛОПСАН

Монгуш Борахович Кенин-Лопсан 1925 чылдың апрель 10-да Чөөн-Хемчик районунуң Хөндергей сумузунуң Чаш-Талга аңчы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Кадайлыг, ийи уруглуг. Кызыл-булуңга, чайлаг школазынга өөренгеш, бижик билбес чорукту узуткаарынга киржип, бөлгүм башкылап турган. Чеди классты Чадаана хоорайга дооскан.

1947 чылда Кызылдың тыва ортумак школазын дооскаш, Ленинградтың күрүне университединиң Чөөн чүк факультединиң Тыва салбырынга өөренип кирген. Ленинградтың күрүне университедин 1952 чылда дооскаш, Кызылдың башкы училищезинге тыва дыл, чечен чогаал, чоннуң чогаалы болгаш тыва школаларга орус дыл башкылап турган. 1953—1966 чылларда Тываның ном үндүрер черинге чаштар номунуң болгаш чечен чогаалдың башкарыкчы редактору боолап ажылдап турган.

1966 чылдың марттан 1985 чылдың апрельге чедир Тыва республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге Тыва Арат Республиканың төөгү кылдызын эргелекчилеп ажылдаан болгаш амгы үеде Совет интилелдиң төөгү киллизиниң улуг эртем ажылдакчызы боолап ажылдаавышаан турар.

Монгуш Борахович Кенин-Лопсан Кочетов суурда төөгүнүң революсчу тураскаал музейин, Туран хоорайда Чоннуң пайыралы музейин база Хову-Аксы суурда Күш-ажылчы алдар музейин тудуп тургузарынга эң идепкейлиг киришкен. Ол ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Культураны суртаалдаар ажылга ачы-хавыяалыг болганы дээш РСФСР-ниң база Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг аттарны тывыскан. Төөгү эртемнериниң кандидаты. 1944 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Тус черниң персоналдыг пенсионери.

* * *

1. Чаштар — бистиң байлаавыс. Бичии чаштар кедизинде баргаш, биче сеткилдиг, ажылга сундулуг болгаш артем-билиглиг хамаатылар болуун дээш, таптаашкын үезинде шуут утпаан бурун өгбелериниң чаагай чаңчылдарын катап эгидер апаар. Мээң бодалым болза, ие кижилерни бир хүнде чүгле дөрт шак ажылладыр, айда алыр шалыңын ол хевээр арттырар болгаш оон арткан үе-шагын ажы-төлүн ажаап-тежээринге таарыштыр ажыглаар ужурлуг. Амгы үеде ава кижилериниң ниити байдалын ап көөрге, олар өгге, бажыңга шоолуг олурбас апарган, ынчангаш чаш төлдер аваазының аажы-чаңын көрүп өзер үезинден арай хоорлу бергеннер.

2. Төөгү болгаш дуржулганың көргүзүп турарын өзугаар алырга, делегейниң болбаазырангай чурттары хамыктың мурнунда культураның кол-кол одагларын — төөгүнүң, чогаалдың, эртемниң музейлерин тудуп тургускулагылаан боолап турар. Музей дээрге төөгүнүң көрүнчүү болгай. Тываның найысылал хоорайында чечен чогаалдың музейин тургузар үе келген. Депутат апарымза, Кызыл хоорайга культураның база бир чаа одаан тургузарынга байгы күүм салып киржир мен.

3. Этнография эртемин өөретпес чүве болза, бистин чалыы салгал донгун апаар — өгбелерни хүндүлевес, кара ажыллан оспаксыраан, аарыг кижиге дуза катпас, ие кижилерни кээргевес, чон аразында ал-бодун теневиртей көргүзер болгаш кымбир кижи-биле ужуражы берген, чугаа-соот безин эрей албас мелегейлер апаар. Эге, ортумак болгаш Кызылда Күрүненің башкы институдунга этнография эртемин үе-чадалап өөренир программаны чогаадыр.

4. Чер, дээр, суг — олар болза амыдыралдың үнер дөзү деп тыва чоннуң тоолчургу чугааларында алгап-йорээген. Бойдустун агаары арыг болзун, бүдүжү бүрүн түрзүн дээш бодамчалыг болгаш хумагалалдыг ажылды чорудар. Өөктүн Аржаан базырыының иштинге чыткан материалларны шинчилеп көөрге, бистин бурунгу өгбелеривис дээрни, суг-ну, черни чылдың-чылдын дагып чорааннар. Ада-өгбенің чаагай чаңчылын база катап эгидип түргүзар, адак дээрге хемнин, суг-нуң, аргарыгның болгаш тайга-сынның арыг-чаагай турары дээш байырлалдарны чергечерге арттырып болур. Кайы-даа черде көдээ Советтің тускай чөпшээрели чокка ол черден тудуг ыяжы кезерин, аның-менің, бальк-байланың кырарын база кат-чимизин төтчеглээрин черле болдурбас, чурттап турар чер-девискээриниң байлаач камгалаары дээргеле, бойдустун онзагай будужун камгалааны ол болур.

5. Мынчага чедир Тываның архитектура-этнографтыг музейин тургузуп албаанывыс ыянчыг болгаш чаржынчыг чорум-тур. Шак мындыг музейни тургузуп ап болур таарымчалыг чер болза, Чадаананың үстүү хүрээзиниң ханазы артып калган шөлчүгеш болур, ол хонаш чуртка Тываның «шокар-үжүүнүң» баштайгы төлевилелин чогааткан улуг эртемниг лама Лопсан-Чиммит Монгуш чурттап чораан. Төөгүге үүү чүве болган болдур, ол хевээр артар болгаш ону кым-даа хөмүрлендир балавас болгаш үндүр октап шыдавас.

6. Тыва национал культураның янзы-бүрү хевирлерин суртаалдаан «Тыва» ансамбль, хөөмейжилер бөлүүн деткип суртаалдаар, оларның делегейни дескинер аян-чоруун боттандырар.

7. Шыныг чорук — чырык хүн дижир. 1990 чылдың январь 29-та хоойлудуум өзугаар бодараан «Мемориал», тыва аян-биле чугаалаарга «Тураскаал» ниитилелдиң кежигүнү кижи болганымда, 30-40 болгаш 50 чылларда кара нүгүлдүн хайы-биле «чоннуң дайзыннары» дирткеш, амыдыр оскунган болгаш хилинчек-човаланга таваржып чораан кижилериниң актыг аттарын дилеп тодаткаш, оларның аттарын снилбип бижаан тураскаалды чаларып тургузарынга киржир мен.

8. Кырганнар — бистин чоргааралывыс, оларның салым-чолун болгаш амыдырал-чурттагазын үргүлчү сактып, бодап чоруур мен.

Владимир Константинович ЛЕВАШОВ

Владимир Константинович Левашов 1940 чылдың январь 1-де Красноярск крайның Канск хоорайга төрүттүнген, орус, дээди эртемниг. 1969 чылда Томскиниң күрүне университединиң хоойлу-дүрүм эртеминиң факультедин, 1971 чылда Москваның кызыгаар училищезин (ниити шериг офицер), 1975 чылда марксизм-ленинизм университедин (партия-политиктиг ажыл болгаш шериг кижизидилгезиниң үндезиннери) Чита хоорайга дооскан.

Күш-ажылчы намдарын ол 17 харлыг турган, Иштики херектер министерствозунуң органнарынга анаа шагдаа болуп эгелээн, оон соонда ол Минусинск хоорайның милициязынга оперативтиг ажылдакчы апарган. 1966 чылда ол ВЛКСМ Минусинск хоркомунуң секретарынга соңгуткан, ол хоорайның № 5 школазынга башкы болуп дакпырлап ажылдаан. 1969 чылда КАК-тың кызыгаар шериниче келдирткеш, Забайкальениң кызыгаар округунга 1978 чылга чедир шериг албанында турган. Шериг албанындан курлавырже халажып үнгеш, Кызылдың № 7, 11 школаларынга башкылап, шеригниң эге белеткелиниң удуртукчузу болуп ажылдаан. 1989 чылдың январдан эгелеп бо хүннерге чедир ол Кызылдың Интернационалчы дайынчылар аттыг № 12 ортумак школазының директору албан-дужаалда ажылдап турар.

Өг-бүлелиг. Оолдуг. В. К. Левашов 1968 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, улус өөредилгезиниң тергинин. методист-башкы.

* * *

Ниитилелдиң туружун быжыктырарынга кол өзек — дидим болгаш дорт, мораль талазы-биле быжыг туруш, сагыш-сеткилдиң байлакшылы, бурунгаар базым, арыг мөзү-шынар дээр ийик мен. Бо бүгү амгы үеде бисте эң чидин-биле тургустунуп турар болгай, кошкак черивис ол. Бирги чылдагаан — кижизидилгенин кошкаа, медерелдиг болур чоруктун четпези, культуравыс чавызы. Анай кара чажындан эгелээш, чүгле эртем-билиглиг, делгем сонуургалдыг кижи кылдыр хевирлеттинеринге чедир эвес, а кижиниң совет өзү-биле чурттап билиринге чедир тургустунар ужурлуг бистиң бүгү-ле айтырыгларывыс аңаа доңнаштынар ужурлуг.

Ынчангаш «ниитилелди эмнээри» — мээң бодап турарым-биле, өг-бүлеге, школага уругларның өөредилгезинден, кижизидилгезинден, ол ышкаш дыка хөй айтырыгларны шиитпирлээринден эгелээр. Уругларга «чүгле экини садып бээр бис» дивээлиңер, а оларга эң кол чүвени соңнээлиңер: школаның материалдыг арга-шинээ бедик болган тудум, бичии кижиниң амыдыралга белеткели шынарлыг болур. Школаның дерилде-шимелдези, оон мөзүшынар, этиктиг болгаш эстетиктиг күш-шыдалы өөреникчиниң бүгү талазы-биле хевирлеттинеринге эки салларны чедирер. Уругнуң кижизидилгези, өөредилгези болгаш оон келир үези дээш харыысалгалыг кижи —башкы. Башкы — өг-бүлелиг, амыдыралы дээш сагыш човаашкынныг кижидир. Бодун сайзырадырынга өөреникчилер-биле аралажырынга аңаа үе чедишпес. Бо дээрге эң кол айтырыглар-дыр. Башкыны школага, өөреникчилерге «өртээр» бе. Школа — башкыларның, өөреникчилериниң ниити байдалы: кичээл төнер, кижизидилге эгелээр — еске шынарлыг кичээл. Болгүмнер, секциялар, студиялар, мастерскаялар, теплица, кооператив... Башкы кеззеде өөреникчилери-биле кады. Ол уругларны-даа, ада-иеңилаа каттыштырар. Ада-иелер уруглары дээш шоолуг-ла сагыш човавас-тырлар, чеже-даа чугула херек апарза, оларны школаже чаалаары берге. Олар-биле аралажырының чаа арга-хевирин дилеже эки.

Уруглар ниитилелдиң бүрүү-биле сагыш човаашкын төвү болган турар ужурлуг. Школачылар ортузунга чурум-сагылга чокталыры, кем-херек үүлгедири — олар дээш сагыш човаг чок чоруктун уржуу-дур. Ада-иези ажылдап турар үеде уруглар хайгааралдан шуут хостуг апаар. Кажан черле бүдүрүлгеден иелерге кезик-чамдыктап-даа болза хостуг үе тыптыр чүве?! Иелерге долу эвес ажыл хүнүн амдыгааштан негезивиссе, ону чедип алзывысса. Арга чок эвес, бар. Бо айтырыг база-ла школа-биле, оон материалдыг баазазыбиле холбажы бээр. Социал педагоггар дээр, чурттап турар черниң аайы-биле уругларның кичээлден хостуг үезин чөп организастаар, сонуургалдарының аайы-биле уруглар-биле ажылдаар кижилер херек. Школа биле ада-иеңиң сырый харылзаа тударынга, кижизидилгеге чугула айтырыг ол-дур. Хоочуннар, инвалидтер, буянныг ачы-дуза, сагыш човаашкын херек оон-даа өске кижилер база кичээнгейден ынчан дашкаар артпас. Кижизидикчилер, кижизиттиричилер каяа ужуражып ап болурул? Школаларга, Хоочуннар бажыңарынга, бүдүрүлгениң аңгылап бергени өрээлдерге... Школа биле бүдүрүлгениң сырый холбаалыг болуру кижизидилгеге тергиин эки салдарлыг.

Орус, тыва чоннуң аразында турган эки хамаарылга баксырап бар чыдар дээн чижектиг кударанчыг фактыны база оюп эртпес ужурлуг бис, Ол ылангыя аныяктарның сарыылындан илдең болгай. Националдар аразында харылзааларны канчан экижидерил, сайзырадырыл? Маңаа шын шиитпир — уругларны школага-ла чоокшулаштырар. Уруглар чаңгыс школага өөренир болза эки, кайы-даа дылды катай өөредир, орус, тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын өөредир, оларның амыдыралында эки чаңчылдарга таныштырар...

Уран чүүл-биле харылзаа база-ла тергиин эвес. Ном, кино, театр, музыка, уран чурулга амыдыралынга эргежок апарган кижилер ховартаан. Школада эстетиктиг кижизидилгениң кошкаанының херечизи ол. Маңаа школаның, ада-иеңиң ролю улуг турар ужурлуг. Чурукчулар, хөгжүмчүлер, шүлүкчүлер, артистер школага келзин...

Черде мөңге чүве чок. Бүгү-ле чүве бойдустун хоойлузун өзугаар төнчү түңнелге кээр. Казар байлак база-ла ындыг. Чурту-вустун, ол ышкаш республиканың бойдус курлавырларының ачызында бис төтчеглекчилер апарган бис. Ногаанчыдылга дугайында чугааны ажыл-херекче шилчидер. Школачыларга болгаш аныяктарга тодаргай ажыл-херек ол-дур... Хоорай Совединиң улус депутатының Дээди Советтің улус депутаттары-биле кады шиитпирлээ чогуур айтырыглары оон-даа ынай хөй.

Өөр биле Мөңгүн-Тайганың сарлыкчыларының аразында ажыл төлевиринде улуг ылгал барын ап турар акша-көпеешинге дөнеп тайылбырлады. Кайы-даа девискээр чылдың кандыгдаа үезинде шуурганнап дувулээр, ширинн бойдустуг, тевчуңма турумчаан чалым хаяларлыг кадыр мөстерден бүткен, көшкелер баткан тайга-сыннарлыг. Ынчалза-даа ажылдың өртекүнези ийи аңгы.

Сарлыкчылар-биле хамаанчок Саглы — Хандагайты аразынга аргыжылганын нарынын бо чүүлдүн эгезинде демдеглээним таварылга эвес. Автомагазин эки-ле дизе Арзайты чедип болур. Аъш-чем-биле хандырылга үзүктелиишкин чок-даа болза, ылангыя бичии уруглларга таарыжыр идик-хеп аймаа кайда-даа ховартаан.

Депутаттың кандидады сарлыкчыларның сагыш-сеткилин хөлөедип турар чүүлдерни сагыш човаашкын, дүвүрел-биле демдеглеп олурганын эскердим. Амыдыралга ажыктыг, ажыл-херекти саналдарны каяа-даа көдүрүп, киирип болур, чону дээш туржуп шыдаар — өзулуг-ла соңгукчуларның сонуургалын, бүзүрелин бадыткап болур онзагай мөзү-шынарлыг ишчи кижи-дир дээрзи оон чиге сөглээр аксы-сөзүиден, ажык аажы-чаңындан илереп келир.

Аныяк коммунист Любовь Санчы-Бидиповна Куулар чоннуң идегелин хүн бүрү амыдыралга ынчаар бүзүредип, шынзыдып чоруур. Адазы Санчы-Бидиптің аайы-биле сарлыкчы Куулар-ларның ада-ызыгууруи, ажыл-херээн Саглыда таныыс, билбес кым турар боор. Хоочун сарлык кадарчызы Санчы-Бидип Шаңгышович барык назынының иштинде кадыр-каскак кызаа хемчигештер унунга чурттап келген. Аныяктар дагдыныкчызы, дуржулгалыг сарлыкчы Арзайты бригадазында атаалдарлыг, хүндүткелдиг кижилериниң биеэзи. Ол келир чылын 60 харның артын ажып, пенсияже үнер үези чоокшулаан. Оон дөрт уруундан Любазы ийи лугаары ол. Оолдарзыг орланшоваазы-биле ол өскелериниң ылгалдыг өскен. Оон бодун ап чоруурун безин онзагай. Чажыдан тура мал чаңын эки билир, сарлык бызаазындан салдыңмас, ону ыяап-ла чассыткан, суйбаан турар.

Любаның сарлык малга хандыкшылы сарлыкчы мергежилче шилчээн. Ылаңла ызыгуур салгаан малчын кыс-тыр дизе, маңаа частырыг турбас боор. Сарлыкчының чассыг кыстарының бирээзи сарлыкчы болган.

Олутпай кижи ол ажылга таарышпас. Сарлыкчылар чаашкын-боранныг, хадаандувулээн хүннерде-даа эки аттың ээзериниң кырындан дүшпес. Херээжен кижиге кеззеде аът кырынга чорууру ындыг-ла амыр эвес болгай. Сарлык малды кадарары база онзагай талаларлыг. Люба ол бүгүнү хенче чажында-ла «думчуунга» кертип ап, шиңгээдип эгелээн. Барлыктың Элдиг-Хем, Узун-Кыйыг, Ооначы дээш өске-даа хоонштарга оон баспайн барган изи ховар.

Люба он гос харлыг турган, ачазынга дузалакчылап кирген. 1983 чылдан бээр кады өг-бүле туткан эжи Виктор Куулар-биле бир кодан сарлыкты хүлээп алган, чылдан чылче шыырак көргүзүглерлиг ажылдап келген. Олар ортумаа-биле чүс сарлыктан 80-ден өрү бызааны ап турар. Ам оларның коданында чүс ажыг сарлык бар.

Аныяк өг-бүленин ажылхерээ март 4-те болур соңгулдаар-биле чергелештир кадарган сарлыының массалыг оолдаашкыны-биле холбашкан. Любовь Санчы-Бидиповнанын макталдыг ижиниге, төлептиг аажы-чаңынга хамаарыштыр чылыг сестерни саглыжылар чоргаарал-биле чугаалаар. Оон кижизиг мөзү-шынарлары республиканың дээди органынче депутаттың кандидалынга бүрүткедир бүзүрелли берген. Саглының № 87 соңгулда округунун талазы-биле депутаттың мандады дээш бөдүүн сарлык кадарчызы Любовь Куулар совхоз директору Болат-оол Шириевич Куулар-биле аразында чижип, демократчы маргылдааны уламчылаар. Төрээн совхозунуң сайзыралы дээш сагышсырал кайылаа кандидаттың программазының кол угланыышкынары ол.

Данзы САЛЧАК.
(«Шыныың» корр.).

ЧУРУКТА: Любовь Санчы-Бидиповна Куулар.

Бистиң кандидаттарывыс

ОЗАЛААШ ХЕМНИҢ ОНЗАГАЙ КЫЗЫ

Любовь Санчы-Бидиповна Куулар, 1962 чылда төрүттүнген, Саглының Ооначыда чурттап турар, сарлык кадарчызы, ортумак тускай эртемниг, СЭКП кежигүнү. Өг-бүлелиг, ийи кыстыг, үш оолдуг. Саглы № 87 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат.

ООҢ БОДАЛЫ:

Үе-чергем сарлыкчылар-биле танызып алыр дээш чадаштым.

Чазык-хөглүг, хүндүлээчел Саглы чоңунга сагышсеткилимниң ханызындан таарызынарымны чажырбас мен. Оларның аразынга чоруурга оюн-баштак, ыршоор үзүктелбес. Бо удаада хоочун чолаачы Чөнүк-оол Мынчыкович Ооржактың автобузу-биле «Кызыл тук» совхозтун төвү Кызыл-Тей суурже орук-суур аъттаныштым.

— Соок-ла автобус болдур ийин — деп, чолаачымның сагындырыы чорупканывыс соон дарый, дораан бадыткаттынып келди.

Кыштың тыныжы соңга өттүр сооланнадыр үрүп турза-даа, кады чораан өөрүмнүң соруктуун, хөглүүн, чүгле каткы-иткы чайтылаар. Дошкун бойдустуг тус черниң байдалынга шак мынчаар чаңчыгып, өөренип калган күштүг күзел-чүткүлдүг бедүүн ишчилер каш-каш кадыр-берт артсынар ажылдыр ажылдап, чурттап, чырыткылыг даартагы хүнче уткуштур кел чоруур.

Хөй өөр чоннуң дүлгээзининге алыскаш, доңмайн-даа чорзумза, чедип баргаш ужуражыр малчынын — Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат сарлыкчы кыстың амыдырал, ажылхерээ сагыжымга чайгаар чуруттунуп, биллинип кел чыдар. Ол чаңгыс чер-чурттугларының бүзүрелин шынзыдар дээн болганда, ону дүвүретпес айтыырлар кайда боор. Мээң бо олуруп чоруурум үттүг таар дег, лежик чүве-биле дөмей, соңгаларын өттүр ажыннадыр хадып турар эргижирээн автобус-даа соң даарта ооң шиитпирлежир айтырыгларының биеэзи-даа апаары магат чок. Чедер черим ам-даа талыгыр — Саглының шыпшык бажы Арзайты, Ооначы дээн чижектиг хая-даштыг, кадыр-берт тайга-сын баштары. Баар аалым машина безин четпес кадыркаскак черде дээрзин баш удур меңээ каш-даа кижи сагындырды. Сарлыкчының кыштап орар аал-оранынга барып чедерде безин Ооначының ындыдан Барлык талазындан машина үнүп шыдаар. Мотор тыптпас, борастап шимчээр борун-сарыг машиналар Ооначыже семээн-даа ажыы чогун аравыска кады чораан сарлык кадарчызы Александр Куулардың чугаазындан билип алдым.

Туруш байдалы хая-даштыг, агаар-бойдузу дошкунширинн Ооначы деп озалаш хем бажында чурттап орар сарлыкчы-биле дараазында хүнде ужуражып таныштым. Чугажак бопугур арынныг, шиитпирлиг чиге көрүштүг, бичежек дурт-сынныг аныяк уруг хамыкты мурнай мээң бодумга чемелел кылды.

— Сарлыкчылар дугайында республика солуннарында аажок эвээшти бижип турар. Колдуунда-ла хойжуларга хамаарышкан. Шак ынчаар чаңгыс талалай чыдып турарынга хомудаар-дыр мен. Мээң үем аныяк сарлыкчылар-биле оода чадаарда солун дамчыштыр таныжып алыр дээш чадаштым.

Ол оон ынай чугаазынга бызаазындан салдыңмас, ону ыяап-ла чассыткан, суйбаан турар.

Любаның сарлык малга хандыкшылы сарлыкчы мергежилче шилчээн. Ылаңла ызыгуур салгаан малчын кыс-тыр дизе, маңаа частырыг турбас боор. Сарлыкчының чассыг кыстарының бирээзи сарлыкчы болган.

Олутпай кижи ол ажылга таарышпас. Сарлыкчылар чаашкын-боранныг, хадаандувулээн хүннерде-даа эки аттың ээзериниң кырындан дүшпес. Херээжен кижиге кеззеде аът кырынга чорууру ындыг-ла амыр эвес болгай. Сарлык малды кадарары база онзагай талаларлыг. Люба ол бүгүнү хенче чажында-ла «думчуунга» кертип ап, шиңгээдип эгелээн. Барлыктың Элдиг-Хем, Узун-Кыйыг, Ооначы дээш өске-даа хоонштарга оон баспайн баргаш изи ховар.

Люба он гос харлыг турган, ачазынга дузалакчылап кирген. 1983 чылдан бээр кады өг-бүле туткан эжи Виктор Куулар-биле бир кодан сарлыкты хүлээп алган, чылдан чылче шыырак көргүзүглерлиг ажылдап келген. Олар ортумаа-биле чүс сарлыктан 80-ден өрү бызааны ап турар. Ам оларның коданында чүс ажыг сарлык бар.

Аныяк өг-бүленин ажылхерээ март 4-те болур соңгулдаар-биле чергелештир кадарган сарлыының массалыг оолдаашкыны-биле холбашкан. Любовь Санчы-Бидиповнанын макталдыг ижиниге, төлептиг аажы-чаңынга хамаарыштыр чылыг сестерни саглыжылар чоргаарал-биле чугаалаар. Оон кижизиг мөзү-шынарлары республиканың дээди органынче депутаттың кандидалынга бүрүткедир бүзүрелли көргүзүп, берген. Саглының № 87 соңгулда округунун талазы-биле депутаттың мандады дээш бөдүүн сарлык кадарчызы Любовь Куулар совхоз директору Болат-оол Шириевич Куулар-биле аразында чижип, демократчы маргылдааны уламчылаар. Төрээн совхозунуң сайзыралы дээш сагышсырал кайылаа кандидаттың программазының кол угланыышкынары ол.

Данзы САЛЧАК.
(«Шыныың» корр.),

ЧУРУКТА: Любовь Санчы-Бидиповна Куулар.

Маадыр-оол Мөңге-Чаянович СААЯ

Маадыр-оол Мөңге-Чаянович Саая 1943 чылдың январь 4-те Барыын-Хемчик районунуң Эрги-Барлык суурунга малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Күш-ажылчы амыдыралы 1961 чылда Эрги-Барлык ортумак школазынга улуг пионер вожатыйлап ажылдаанындан эгелээн. 1962—1965 чылларда Совет Армияның хүрээлеңинге албан эрттирген. 1965—1967 чылларда Красноярскиниң политехниктиг институдунга өөренип турган. 1967—1968 чылларда Улуг-Хем районунуң комсомол райкомунга килдис эргелекчилеп ажылдап турган. 1968—1969 чылларда Улуг-Хем районунуң Ак-Тал сес чыл школазынга математика башкылаан, 1969—1975 чылларда ол-ла школага өөредилге эргелекчилээн. 1975 чылда Барыын-Хемчик районунуң Барлык ортумак школазының директорунга томуйлаткан болгаш ол ажылга 1978 чылга чедир ажылдаан.

1978 чылдан эгелеп бо хүннерге чедир Кызылдың педагогика училищезинде башкылап турар.

1982 чылда СЭКП Тыва обкомунуң чанында марксизм-ленинизм университедин дооскан.

1965 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг. Өг-бүлелиг, үш уруглуг.

* * *

Депутат кижиниң бодунуң соңгукчулар мурнунга харыысалгалыг болуп, оон бүгү хүлээлгелерин дорту-биле күүселиринге хүн бүрүде кылып турар ажылынан аңгыда, немелле улуг күжениишкин болгаш үе үндүрүп ажылдаарын билип, депутатка кандидат кылдыр мени депшиткен организациямның саналынга чөпшээрелим берген мен. Соңгукчуларның чагыгларының шиитпирлээрин хандырар, бүгү-ле айтырыгларына долузу-биле харыылаар мен деп аажаашкын чылбас мен. Амыдыралың негелделеринге дүүштүр дарый шиитпирлээрин нерен келген эң чугула айтырыгларны бодумнуң программам кылып алырымга мындыг:

1. Бистиң партиявыстың болгаш чазаавыстың хүн бүрүде чорудуп турар политиказының кол кичээнгейинде кижи, кижиже сагыш салыышкын — оон өөредилгези, кижизидилгези, амыдырап-чурттаарынга ону белеткээри. Бо белен эвес сорулганы улус өөредилгезиниң бүгү чадалары алаңнеиң болгаш хөй-ниити организацияларының детким-чеэн-биле боттандырып турар. Амдыызында күрүне бюжезинден хандыртынып турар болганывыста, оон хуваалдазын улус өөредилгезиниң биле кадык камгалалыга колдалып тургузарын Тыва АССР-ге чедип алыр. Бо айтырыгны кичээнгейнин төвүгге алыр болгаш оларны амыдыралга боттандырарының талазы-биле айтырыгны удуртур органнарының мурнунга тургузар мен.

2. Улус ажыл-агыйынга, улус өөредилгезиниң шугумунга болгаш оон-даа өске адырларга кадрлар белеткээр ажылды удуртур чамдык органнарның туугай планнаашкынынга үндезилеп кылыр чорукту буруу шаап, кадрларга хереглел айтырыын перспективтиг болгаш чыл санай планнаашкынга үндезилеп, кадрлар белеткээр өөредилге черлери-биле ажыл-агый, бүдүрүлге болгаш күрүне организацияларының ийи талалыг керээзинге даянып ажылдаар.

3. Аныяктарның кем-херек үүлгеди бээриниң, күш-ажыл кылырынга, өөредилгге сунду чок чоруунун тыптып келген чылдагаанын ханызы-биле сайгарып, өөренип, оон база бир кол чылдагааны болур ажытөлдүн өг-бүлезинден оспаксыраан, хоорулчаан, ада-иеңиң уруглар кижизидилгезинге тоомча чок апаарын барымдаалап, ада-иеңиң өг-бүле кижизидилгезинге, боткижизидилгеге харыысалгазын күштеллирер ажылды чоннуң чаагай чаңчылдарының, өзулалдарының бүгү эки салдарын деткип, школа, төрелдер комитеттери, хөй-ниити организацияларыбиле кады, демниг ажылдаарынга киржир мен. Маңаа хоочуннарның байлак дуржулгазын база чөптүг ажыглаар апаар.

Национализмниң болгаш шовинизмниң илерээшкиннеринге шыңгыы удурланыышкынны бээр, национал болгаш орус дылдарны деңге өөредириниң болгаш оларны сайзырадырының айтырыын тургузар мен.

4. Амыдыралдың янзы-бүрү уржуктарының хайы-биле ада-иезинден чарылган чаштарны өөредир, кижизидер ажылды күрүне мурнунга хүлээп алган Кызылдың школа-интернадының коллективинге бүгү талалыг материалдыг хандырылганы болгаш моральдыг деткимчени көргүзери-биле оларның чагыгларын өзугаар чогуур органнарның мурнунга тургузар мен. Школа-интернат доозукчуларының салым-чолун, оларның кайы-бир өөредилге черинче улаштыр өөренирин азы күш-ажылчы коллективтерге турумчуп ажылдаарын школаның коллективи 5-6 чыл дургузунда үзүк чок хайгааралга алган турарын чугулалаар мен.

5. Бисти долгандыр турар бойдусту, оон байлаан хумагалап, оларны төтчеглеп турарларга шыңгыы удурланыышкынны бээр. Хемнеривисти, хөлдеривисти, аржаан сугларывысты кирлендирип, боктадырып турар чорукка удур демисежир. Тынып турар агаарывысты арыглаар, кижилернин кадыкшылынга хоралыг салдар чедирип турар хөмүр-даш одаар төптериниң саның дарый кызырып оларны төп одалга системазынче шилчидериниң айтыры шиитпирлээринге киржир мен.

«Каа-Хем» разрезтен чурттакчы чоннга садып турар хөмүрнүң технологтуг белеткелин эртем ажыдыышкынынга үндезилеп кылыр, котельнаяларда ажылдап турар кижилериниң мергежилин бедидер, одаар үүлдүн кыварының технологиязын сагыыр, кыпаан хөмүрнүң доозунунуң ыш-биле кады агаарже үнүп турарын болдурбас хемчеглерни алыр. Электри станциязының болгаш оон-даа өске бүдүрүлгелериниң Улуг-Хемче аксын турар хирлиг сугларын хоорайның канализация системазынче коштурар хемчеглерни дарый алырының талазы-биле айтырыгны хоорайның күүсекчи комитединиң мурнунга шыңгыы тургузар мен.

6. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, инвалидтериниң амыдыралчурттаргазынче улуг кичээнгейни салыр. Оларның амгы үеде чурттап турар бажын-интернадынга улаштыр тудугну эгелээрин, хоочуннарга болгаш инвалидтерге тускай чурттаргa бажыңын төлевилээриниң айтырыын, черле ынчаш улуг назылыг кижилерге таарышкан болгаш өртек-үнези улуг эвес хеп-биле, аъш-чем-биле хандырарының айтырыын тургузар мен.

7. Округтуң девискээринге радио шугумунун ажылын экижидерин, телефон харылзаазының точкаларын көвүдедирин харылзаа эргелелинин мурнунга тургузар мен.

«ДЕМИР-АЪТТЫГ»

Бай-Тайга чүгле каас-чараш бойдус-чурумалы-биле эвес, а күш-ажылга бердинген, эки мөзү-шынарлыг кижилери-биле байлак оран. Чоннуң хүндүткелин чаалап алган, төлептиг аажы-чаңныг кижилериниң бирээзинге «Мурнакчы» совхозтун хоочун чолаачызы Кара-оол Севээн-оолович Доңгак хамааржыр.

Руль артынга ол 25 чыл ажылдаан. Мынча хөй үениң дургузунда ол чолаачылап келгеш, чеже тонна ажыл-агый чүүктерин ырак чоокка көөртпээнил? Эдилээн техниказынга хумагалалдыг хамаарылгазының түңнелинде, хоочун чолаачы хөй үе-шактың дургузунда «демир-аъдын» септелгеге тургузуп көрбээн.

Бо хүннерде оон «ГАЗ-53» маркалыг машиназын малчын коданнарга мал чеми, албан организацияларга одаар ыяш. Чадаананың болгаш Каа-Хемниң хөмүрдаш уургайларындан хөмүрдаш сөөртүп кел чоруурун көрүп болур.

Чолаачының кызымак ажыл-ижин үнелеп база анаа улуг бүзүрелди көргүзүп, совхозтун ажыл-ишчилери К. С. Доңгакты Шүйнүн № 36 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиткен.

Сүрүн ДАДАР-ООЛ.

ЧУРУКТА: депутатка кандидат К. С. Доңгак.
Авторнуң фотозу.

АГИТАТОР ДЕП КЫМЫЛ?

Улус депутаттарының соңгулдаларынга хамаарыштыр Самагалдай суурнуң 24 микрорайонунга агитмассалыг ажылды чорударынга чеден ажыг агитатор киржип турар. Оларның бир хүн өөредилгези болган. Агитаторлар хуралын СЭКП Тес-Хем райкомунуң килдис эргелекчизи Алдын-кыс Кунаа-Сиярин, инструкторлар Дайынчы Дамба-Хуурак, Сергей Намзыраа эрттирген.

Семинарга чурттуң иштики болгаш дашкы политиказы, районнуң социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле чеднишкиннери илереттинген. Четпестерни чайладырының оруктарын дилеп тып турарының дугайында сан-фактыларны адап тургаш, ажыл-агыйларның көргүзүглерин деңнештирип көрүп тургаш, лекцияларны номчааны солун болган. Агитатор деп кымыл? Бо айтырыгга идеология килдизинин эргелекчизи Алдын-кыс Анатольевна тодаргай харыыны берип, улус депутаттарының соңгулдаларының системазының дугайында чугаалаан.

Моторк ТИРЧИН.

САРЫЫЛДЫГ БОЛГАШ БОДАМЧАЛЫГ БОЛУУЛУҢАР

Чоокта чаа партия обкомунга коммунистер — ТДЛТЭШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы К. А. Бичелдей, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдизиниң улуг эртем ажылдакчызы К. Д. Аракчаа, ол-ла кылдистиң директорунуң оралакчызы К. С. Күжүгет олар-биле ужуражыышкын болган. Ол ужуражыышкынга республиканың партия, совет ажылдакчылары, массалыг информация чепсектериниң төлөөлекчилери киришкен. Мурнунда-ла ужуражыр деп турган, инициативтиг бөлүктүң үстүнде адаттынган кежигүннериниң дилээн ёзугаар элээн каш катап соңгаарлаттынган бо ужуражылганың кол сорулгазы болза: Тываның Улусчу фронтузун (ТУФ-ту) тургускан ол удуртукчуларның ёзулуг туружун тодарадыры, ол дугайын ажыт-чажыт чок болгаш шыныы-биле республиканың хөй-ниитизинге, бүгү чурттакчыларынга дыңнадыры. Ынчангаш акты ак дээр, караны кара дээр үе келген.

СЭКП обкомунга болган ужуражылганың дугайында долузу-биле чырыдарын маңаа оралдашкан. Ынчалза-даа эгезинде улусчу фронтунуң төлевилелинден чамдык пунктуларны көргүзери артык эвес боор. Аңаа мындыг түүлдер киргеи:

«Совет ниитиледи шиитпирлин-биле чаартырының үезинде Тыва мындыг нарын айтырыларга таварышкан. Оларга дараазында түүлдер хамааржыр:

— эргелеп башкарылганы демократчыдары;

— экономиканы экижидери;

— бойдусту чөп ажыглаары;

— национал культураның чаңчыл болган түүлдерин катап тургузары;

— социал чөптүг чоруктуң принциптерин бадыткап тургузары; кадык камгалалын, улус өөредилгезин, культураны хөгжүдери;

— эртемни болгаш тус черниң кадрларын белеткээрин сайзырадыры;

— чаштарның эргелерин камгалаары.

Бо одуругларда онзагай түүлдер чогун эскерген боор силер, эргим номчукчулар, ону барык хүн бүрү дыңнап турар бис, харыда-даа аңаа немей хөй түүлду чугаалап болур. Ол-ла төлевилелде мындыг одуруглар база бар: «Тываның Улусчу фронтузунуң программазында бо ниитилелполитиктиг шимчээшкиниң бүгү ажыл-чорудулгазы кирбейн турар, түүле ТУФ-туң кол-кол принциптерин, республикага эде тургустунуушкунга идиг бээр талазы-биле ооң хүн бүрү болгаш перспективтиг сорулгаларын көргүскен үндезин документ болур». Келир үедеги тургузукчу ажыл-чорудулгага чогум түү кирерин төлевилелде тода көргүспээн. Ол билдинмес. Чогум түл ол?

Бо чылдың февраль 13. СЭКП обкомунуң хуралдаар залы

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин:** Улус депутаттарынга кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражыышкын үезинде, а ол ышкаш партия обкомунче база мээн адымга кирип турар хөй-хөй билдиришкиннерде чурттакчылар Тываның Улусчу фронтузунуң инициативчи бөлүүнге бистиң хамаарылгавыс дугайын айтырып, тайылбыр бээрин дилеп турарлар. Ынчангаш ук бөлүкте кирип турар коммунистерни чалаан бис, оларны дыңнап, айтырылардан салып, тургустунган организацияга хамаарыштыр боттарывыстың тодаргай туружувусту тып алыылыңар. СЭКП ТК-ның чоокта чаа болган Пленумунга СЭКП-ниң XXVIII съездизинге партиянын Платформазынын төлевилелин хүлээп алган болгай. Чаа тургустунуп турар хөй-ниити организацияларынга (неформалдарга) хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын ында партия тодараткан. Ынчангаш боттарының үнелелин коммунистер ук документини барымдаалап бээр ужурлуг.

СЭКП Тыва обкомунуң ийиги секретары **В. В. Рогило:** «Молодежь Тувы» солунга берген интервьюзунга (бо чылдың февраль 7-де үнген) эш Бичелдей келир үедеги Улусчу фронтунуң баштынчызы деп адаарынга чөпшээрешкен дээрзин номчудум. Ынчангаш ол шимчээшкиннин алыс сорулгаларының стратегизының болгаш гантиказының дугайында чугаалаарын диледим, ол дээрге ТУФ-тун даныыр кол күжү-дур.

К. А. Бичелдей: Ол талазы-биле хөй тайылбыр кылып, суртаал салып гурбас мен. Эчис сорулганы программада айыткан. Республиканың хөй-ниитизинин күжү-биле эде тургустунуушкунга бүгү талалыг идиг бээри — кол сорулга ол. Эде тургустунуушкун бистиң республикада ооскум чоруп турар, ол харын-даа чамдык түүлдерде шуут көзүлбейн турар. Эде тургустунуушкунун чорудулгаларынга эн идепкейлиг киржилге херек.

Бо ажылга хостуг бодалды дузалажыр даан хөөнүү республиканың партия органнары оларның эрге-чагыргазынче халдаашкын кылдыр көрүп турар-дыр. Бис кымнын-даа ажылынче хөлгаарлаарын, киржирин күзевейн турар бис, харыда-даа калы ажыл-херек кылыр, байдалды кады эдер күзелдиг бис. Партия кежигүнериниң-даа, кежигүн эвестериниң-даа каттыжар, сөстен ажыл-херекче шилчиир үези черле келген.

Бистер эде тургустунуушкунга демократтыг чепсек-херексел-биле идиг бээр сорулгалыг бис. Совет эргечагырганы дүжүрер сорулга бисте чок, а эде тургустунмайн турар аппарат-оиле демисежир бис. Чурттакчы чоннуң, ооң национальы, ыыгуур салгалы хамаан чокка, амыдыралын экижидер, кижилерге чогумчалыг байдал тургузар чорукту чедип алыр херек. Ону түүле соңгулдалар дамчыштыр — республиканы эргелеп башкарырынга хөй-ниитини калбаа-биле киириштирериниң аргазы-биле чедип алыр херек.

Бистиң шимчээшкинивис Кызылга № 9 школаның баазазынга ийиги национал школаны ажыдары дээш демиселге тывылган. Ооң соонда улус биске кээп, организацияны тургузарын дилеп, негеп, саналдап турганнар. Ооң башка аппарат шимчевес-тир, ажыл-херек база чогувас. Бөдүүн кижилер бүдүрүлгеде ажылдап турар болгай, оларның организация тургузар чайы чок.

Шимчээшкин бүрүзү ботбодунга дөмей эвес дээрзин билип турар бис. Оларның хүрээлеңинге бодамчалыгдаа кижилер кирип кээр, аксы-биле аал көөгүрелер база турар. Ында багай түүе база чок, боттуг бодалдыг, демократтыг аргаларны ажыглаар кижилер хөй болурунга бүзүрээр бис.

В. В. Рогило: Инициативчи бөлүктүң хүрээлеңинде безин чаңгыс аай бодалдар чок деп дыңнаан мен...

К. Д. Аракчаа: Бир эвес кандыг-бир организацияда бүгү кижилер бүгү түүлдерби-биле бир демниг чөпшээрежип турар болза, ол дээрге эреңгей организация-дыр. Бисте кижи бүрүзүнүң аңы-аңы бодалдыг болурунда онзагай түүе чок. Чамдык пунктулар талазы-биле бот-боттарывыска чөпшээрешпейн турган түүлдериви-бис бар, ону чыглып алгаш тодарадып алган бис.

К. С. Күжүгет: Мээн хамааты туружум билдингир. Мен түүле партийжи быжыг турушта мен. 1964 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, партия хооркомунуң кежигүнү кижи мен.

Хамык түүе түүен эгелээнил? Комплекстиг кылдиске улус чедип келген, олар хуралче чаладылар. Ынчангы программа дыка чиг болган. Эш Бичелдей келир үедеги организацияны Улусчу фронт дивес, а Тываның хөй-ниитичи төвү деп адаарын саналдаан түүе. Эки бодал, ону деткээн мен. Ол үеде республиканың улусчу фронтуларының ат-алдары база чаагай турган. Ынчангаш хурал чаа организацияны Тываның Улусчу фронтузу деп адаарын шинтпирлээн боор.

Тываның девискээрин биче-лей берген деп, программада кирген одуругларга таарышпайн турар мен. Бо дыка парын айтырыг, маңаа кончуг хынамчалыг болур херек. Тываны эвилелдешкен республика болдурар дээнинге база удур мен. Ынчалза-даа бо айтырыны тургузар үе келир дээрзинге улам бүзүрөп келген мен.

Оон ынай. Культура дугайында. Орус аныяктар бисте биилик-билиглиг. Орус болгаш тыва оолду кожа тургускаш, шылгаар болза, орус оол черле ажыг болур. Түүе дээрге ясли-садтан эгелээш, олар аңы-аңы социал байдалдарда турар болдур ийин. Культураны көдүрер, аныяктарны кижизидер херек.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **В. Е. Серяков:** Улусчу фронт— ол хөй-ниити организация бе, азы политиктиг организация бе? Баштайгы айтырыым ол. Ийигизи — Совет эрге-чагырганың чылдарында Тываның девискээри 30 муң дөрбелчин километрге кызырылган деп медээни хайыын алган силер?

К. А. Бичелдей: Улусчу фронт дээрге хөй-ниити организация-дыр. Ынчалза-даа ол чамдык таварылгаларга түүе политиктиг айтырыларга киржип болбас деп? Перспективада ол ниитилелполитиктиг-даа апарып болгай. Партия кылдыр-даа хайыырай берип болурунун айтырыы бар. Бо таварылгада-даа мен ооң аайы-биле көшпес мен, коммунистиг шимчээшкиннин тургустунуп турары принциптери дээш туржур мен.

Тываның девискээриниң дугайында медээни аңгы-аңгы чылдарда үнген Улуг Совет Энциклопедияда кирген сан-медээлерден алдым.

В. В. Рогило: Коммунист кижи коммунистиг, социалистиг партияга, ооң-даа өске база бир партияга хары угда кежигүн болуп шыдаар деп санап турар силер бе?

К. А. Бичелдей: Чок, ол дээрге хары угда ийи санданга олурары-биле дөмей түүе-дир. Бир эвес ТУФ өске партияже шилчий дээр болза, ооң үне бээр мен, коммунист болуп артар мен. Бир эвес ол боттуг угланыышкынныг болза, а бир эвес ол өскээр баар болза, ТУФ-ка салдар чедирериби-биле аңаа артып калыр мен.

В. В. Рогило: Келир үедеги Тываның Улусчу фронтузун чон канчаар деткип турарыл, ажылчыннар чежел?

К. А. Бичелдей: Республиканың чурттакчы чонунуң хөй кезии деткип турар. Чогум каш кижи дээрзин санаваан бис, тургузукчу хурал болбаан болгай. Чогуур норма-чурумну эртезин бодап турар бис.

В. В. Рогило: Түүе программаңарда бо дээрге маслалыг интернационалчы шимчээшкин деп бижип турар силер?

К. А. Бичелдей: Чон өскерилген болдур ийин, ол силерниң мурнундагы айытканчеринерже-ле чоруп турганы чон эвес апарган болдур ийин. Чон бисти деткип турар, бисти түүле кайгамчык амыдралды тургузуп алган кижилер деткивейн турар. Ону бис билип турар бис, кымны-даа албадавайн турар бис. Мээң-биле чугаалажыр дээш хөй кижилер кээп турар, а силерге кым кээрил — улуг партийжи ажылдакчылар ышкажыңар түл.

Г. Ч. Ширшин: Ындыг эвес-тир ийин. Бистер базала чон-биле ужуражып турар бис. Күш-ажылчы коллективтерге, оларның ажылдап турар черлериңе ужуражып турар бис. Олар ажыл-ижи-биле бисти таныштырып, амыдырал-чурталга дугайын чугаалап турар, ынчангаш чер-черлерде ажыл-херектерни, кижилерниң сагыш-сеткилин эки билир бис.

В. Е. Серяков: Чоннуң амыдырал байдалын экижидер дизе кандыг быраларны ажыглаарыл?

К. А. Бичелдей: Кем-херек үүлгедиишкининиң өзүлдези бисти дүвүредип турар. Ынчангаш аныяктар-биле ажылдап турар бис. Оон ынай. Социал чөптүг чоруктуң айтырыглары: хажыдыышкыннарны, чөп эвес хуваалданы илередир, оларның оруун дуглаар херек. Ынчангаш социал чөптүг чорукту тургузар. Түүле лозуңнар-биле хөделирин бодавайн турар бис.

В. В. Рогило: Ынчаарга тодаргай экономиктиг программа силерде чок ышкажыл?

К. Д. Аракчаа: Бис дээрге, кол-кол айтырыгларның хажыызынга артар эрге чок ниитилел-политиктиг организация ышкажыл бис. Бистиң программавыс СЭКП-ниң Программазынга чөрүшпейн турар. Экономикадаа, культура-даа талазы-биле ындыг.

Ынчангаш бистиң бүгү ажыл-чорудулгавыска дилээшкиннери, бодамчалыг түүлдерни кылыры, чонну дамчыштыр ажылдаары чугула деп санап турар мен. Маңаа чоннуң үнүн дыңнаары чугула.

Ам чаштар болгаш элээдилер дугайында. «Бүгү-ле эки түүлдерни —чаштарга» деп лозун херек кырында «Бүгү-ле багай түүлдерни—чаштарга» апарган-дыр. Чамдык социал айтырыларны шинтпирлээринге чоннуң киржилгези чугула.

В. В. Рогило: Ол айтырыларны амгы бо бар структура-биле шинтпирлээринге түү силерге шаптыктап турарыл? Чижээ, дыл айтырыын ТДЛТЭШИ-ниң Комплекстиг кылдистиң боттарынга шинтпирлептер арга чок түве бе?

К. С. Күжүгет: Тус-туста дыка хөй айтырыларны шинтпирлеп турар бис. А оон-биле кады демократтыг шимчээшкинни түүе деткип болбас ужурлуг кижи мен? Чаа организацияларны партия үнелээр ужурлуг. «Тураскаавды» бүрүткээн-дир, а түүе Улусчу фронт туруп болбазыл? ТУФ дээрге чоннуң демократтыг шимчээшкини ышкажыл. Чаа партия дээрге-ле, фашист партия болбас болгай. Бир эвес ол СЭКП-ниң ышкаш эчис сорулгалыг болза, түүе ону тургузуп болбас деп?

СЭКП Тыва обкомунуң секретары **А. К. Канзай:** Силер чоннуң хөй кыруузу деткип турар дидинер, а удурланып турар кижилер бар бе?

К. А. Бичелдей: Ужуражыышкыннар залдарга болуп турар болгай, долу кижилгде. ТУФ-ка түүле удуртукчулар удурланып, ону ажык чок организация деп санап турар. А удуртукчулар— ол дээрге чурттакчы чоннуң өвөөн кезиндир.

СЭКП Тыва обкомунуң секретары **А. И. Ванжа:** Силерни республиканың тыва эвес чурттакчылары деткип турар бе? Инициативтиг бөлүкте тыва эвес улус чок ышкажыл?

К. А. Бичелдей: Республикада тыва эвес чурттакчылар эвээш эвес болгай. Ниитизи-биле ТУФ-че олар улуг чигзиниишкин-биле көрүп турарлар. Оларга удуртукчу эштериң талазындан ТУФ дээрге националисчи шимчээшкин-дир деп медээ чедип турар, ол шимчээшкин силерни Тываданг үнүп чоруурунче албадаптар деп турар.

Үи: Чогум кымыл-ол?

К. А. Бичелдей: ТУФ-туң программазы болгаш уставы эш Канзайга турган түве. Маңаа массалыг информация чепсектериниң туружунуң дугайын чугаалаар херек. Ук документилерге үндезилеп ТУФ-ту шүгүмчүлээн түүлдер парлалгага көстүп келди, а документилерниң боттары көзүлбээн болдур ийин. Кижилерге чедир түве чугаалаваска оларның айыылзынары чөп. Кажан бодувустуң туружувусту тайылбырлап бээривиске, чон бисти деткиир чорду. ТУФ-туң тургузукчу хуралын февраль 17-де эрттирер деп планнап турар бис. Аңаа тыва болгаш тыва эвес кижилер деп санныг киржирич күзээр бис. ТУФ-туң башкар черинге база орус болган өске национальы кижилер кирери күзенчигдир. Чүгле дээрге кымныңдаа эрге-ажыы кызагдаттынмас ужурлуг.

СЭКП обкомунуң партийжи контроль комиссиязының даргазы **Г. А. Заркевич:** Саналдарның аңгы болур чоруунга республиканың кайы партия организациязы, кажан, кайа шаптыктап турганы? Бисте чугаа болза саналдарның аңгы-аңгы болурунуң дугайында эвес, хөделишкиннерниң аңгы-аңгы болурунуң дугайында болуп турар ышкажыл. Силерниң программаңар ёзугаар алырга, силер партия органнарынга, Советтерге ажылдаар политикаңарны оларны дамчыштыр чорудар ышкажыңар түл. Силерниң чугаалап турарыңар-биле алыр болза, санал-бодалдарывыс чаңгыстыр, ТК-ның сөөлгү Пленумунуң шинтпирлеринге база даяндыңар.

К. Д. Аракчаа: Саналдар аңгы-аңгы болур деп тура-ла, чамдык түүлдерни солунларга парлатпас-тыр силер. Оон аңгыда, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдисин республиканы хөгжүдериниң комплекстиг программазын тургузуп кылын каар, партия обкому боду аңгы программа тургузуп алган болур.

СЭКП обкомунуң идеология кылдизиниң эргелекчизи **Л. С. Зорина:** Силерниң программаңар ёзугаар алырга, «ТУФ кайа-даа хамаарышпас, идеологтуг ыйыдыышкындан хостуг, хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд органын тургузары дээш туржуп турар» деп айыткан-дыр. Ону канчаар билип алырыл? Оон аңгыда, чөрүлдээлер дээрге ниитилелдің шимчедикчи күжү болгай, ол билдингир, а силер боттарывыстың тып, тургузуп турарывыс чөрүлдээлерниң дугайында чугаалап турар-дыр силер. Ол боттуг бе?

Оон аңгыда орус болгаш тыва чаштарга тургускан деп эвес байдал дугайында сөстер маңаа дыңналды...

К. А. Бичелдей: Бирги айтырыг талазы-биле. Программаны парлап турар үеде бир сөс кагдына берген боор. Ынчангаш билдинмейн барган-дыр.

Бистер партияга оппозиция тургуспайн турар бис, түүле партияның эгелээни эде тургустунуушкунга киришпейн турар аппаратты шимчедир сорулгалыг бис. Бисче ыйыдыышкын кылыры аажок-тур. Комсомолдун Чөөн-Хемчик райкому улус депутадының кандидадынга мени дешидер дээрге аппарат райкомче дешиттпезин деп ыйыдыышкын кылды.

К. С. Күжүгет: Орус аныяктарның чажындан амыдыралы тыва аныяктарныңга бодааргa эки деп чугаалаваан мен. Мен хоорай биле көдээ аныяктарның аразында ылгал дугайында чугааладым. Ийи тыва оолду-даа чижекке көрээли. Бирээзи чажындан аъттынуп, хой кадарын өзер болгай, а өскези — компьютер-биле ойнаар. Кайызының байдалы эки?

Л. С. Зорина: Чугаалаан түүлду өскертпес херек.

К. Д. Аракчаа: Хоойлужудулга, суд болгаш күүсекчи эрге-чагырганы аңгылаар чорук эрге-чагырганы чаңгыс черге мөөңээрингe удур түүл-дур. Бистер идеологияның ыйыдыышкынындан хоорук улусчу эрге-чагырганы тургузар ужурлуг бис.

Г. Ч. Ширшин: Силернин идеологияңар кандыг болуул?

К. Д. Аракчаа: Чонга ажык-дуза чедирер идеология херек. XXVIII съездиге партияның Платформазы ылапла ындыг байдалдыг кылдыр тургустунган. Бодалдар мында база каттыжа берген-дир.

Г. Ч. Ширшин: Амгы идеологияга удур түүл силерде түүл, ооң үнезинин кайдал?

К. Д. Аракчаа: Социализмнин идеологиязы артар ужурлуг; түүле казарма социализминиң эвес. Аппаратты идеологтуг ыйыдыышкынындан үнер херек, чоннуң үнүн дыңнаары чугула.

Г. Ч. Ширшин: Маңаа чүү удур тургузуп турар бис? 1985 чылдың апрель Пленуму эде тургустунуушкуннуң шинтпирин хүлээп алган болгай. Ооң иштинде аңгы-аңгы хажыдыышкынныңа таварышкан идеологияны база эде тургузарын көргөн.

СЭКП Тыва обкомунуң секретары **Ш. Д. Ооржак:** Силерниң программаңарда партия обкомунуң национал айтырыг талазы-биле пленумунуң шинтпирлериниң ылгалып турар чаа түү барыл?

К. А. Бичелдей: Бистиң программавыста онзагай түүе чок дээрзи оон билдиинп турар-дыр, аңгылапыр түүе чогу-биле аан. Бистер чаңгыс айтырыгны аңгы-аңгы аргалар-биле шинтпирлээр деп турар бис. Ынчангаш программада херек чок, артык түүе чок ышкажыл.

Ш. Д. Ооржак: Экономика айтырыгларының талазы-биле силериниң бодалдарыңарны дыңнаксап тур мен. Чижээ, малчыннарның амыдырал байдалын экижидер дээш кандыг хемчеглер алыр силер?

К. А. Бичелдей: Малчыннарның амыдыралында берге, нарын түүлдер хөй. Айтырыглар ында эвээш эвес. Аңаа-ла хөй сан-түң адаары таарышпас.

Г. Ч. Ширшин: Силер бодуңарның мурнуңарда сорулгаларны салган-дыр силер. Ону боттандырарының кандыг аргалары барыл? Ол эң чугула түүл болур. Чижээ, чурттакчы чоннуң кадыкшылын камгалаарын экижидер талазы-биле ажылга кандыг салдар чедирип болур силер? Ону боттандырарыга эвээш эвес акша-хөреңги херек болгай.

Социал айтырыглар багай шинтпирлеттинип турар дидинер. Оларны дүрген шинтпирлээр акша-хөреңгини кайыын алырыл? РСФСР-ден дотация ап турар болгай бис. Тускайлаттынган фондулар шуптузу-ла курлавырлар-биле хандырытынмаан болур. Немелде акшаны кайыын тыварыл? Малчыннар-да-даа шинтпирлеттинмейн турар айтырыглар хөй, ону билир бис, ол талазы-биле эвээш эвес ажылдарны кылып турар бис.

К. А. Бичелдей: Айтырыгларны шинтпирлээринге идиг бээр күзелдиг бис, чогум канчаар шинтпирлээрил, аргалары кандыгыл дээрзин эки билбес бис. Ынчангаш кады ажылдаалыңар деп турар ужурувус-да ында. Партия болгаш совет органнар дыка даамай-дыр.

Акша дугайында. Бисте экономистер бар болгай, олар билдилиг харыыны аңаа бээр. Түүле бот-боттарын эки билчир херек.

Г. Ч. Ширшин: Фронтунуң программазында-даа, уставында-даа чажыт-даа, ажыкдаа политиктиг түүлдер бардыр. Кызылда, ТУФ-ка удурланыштыр, интерфронт деп организация тургустунуп эгелээн деп медээ бар. Партия обкомунче чагаа бижээн кижилерниң дүвүрели база ону көргүзүп тур. Улуг дүвүрел. Бистер бөгүн кижилерни бот-боттарындан хоорбас, харын-даа оларны улам сырый каттыштырар ужурлуг бис. Таарымчалыг, чаагай чурттаар дугайында бодаар үе келген. Эш Бичелдей «Молодежь Тувы» солунга берген интервьюзунга Улусчу фронт келир үеде өске оруктай берип болур деп турар-дыр. Ынчан ол ону кааптар мен деп турар. Диргелген айыылдан чонну ынчан кым камгалаарыл, бистер, коммунистер болгай бис. А силериниң таваңгайларыңар караш дээр болгай.

Бир-тээ силериниң шугумуңар обкомнуң шугуму-биле капсырлажып турар болганда, түүе эге организацияларның ажылынга идепкейлиг киржип болбас силер. Чоннуң медерелин, культуразын көдүрери — эргежок чугула түүл-дүр. Комсомол, хөрээженнер төвүлели дээш өскедаа организациялар бар болгай. Бистиң амгы бо нарын үевисте организацияларның ажыл-хөрээн дагыннап турар чаа организация тургузары ажыктыг бе, чогум хөрээ бар бе?

ТУФ-туң ажыл-хөрээ тыва болгаш тыва эвес чурттакчыларның аразынга багай түүе тургузуп болур. Тываларның бут кырынга турарынга орус кижилер улуг дузаны чедирген болгай, ам түү болурул? Ындыг хамаарылга кайа чедирип болурул? Бүгү үвени ханы сайгарар, ылып турар ажылынга бодамчалыг болуру чугула.

Улус депутаттарының кандидаттары силерге бо айтырыгларны шинтпирлээринге кым шаптыктап турарыл? Республиканың бүгү чогумчалыг күштерин каттыштырар талазы-биле бүгү хемчеглерни алыр херек. Амгы үеде түүле тургузукчу күш-ажыл чедиишкинни быжыглаар дээрзин эш Горбачев демдеглээн болгай. Улусчу фронтунуң составынга янзы-бүрү кижилер кирип, хамыкты хайындырып болур дээрзинге силер база удурланмайн турар-дыр силер.

К. А. Бичелдей: Бистер чамдыкта ханы боданмайн баар, чамдык түүлдеривис чедир ажылдаттынмаан дээрзин шын эскердиңер. Бистер улуг политиктер эвес ышкажыл бис, дуржулга барык чок. Ол сагындырыг дээш четтирдивис, барымдаалаар бис. Интерфронт дугайында бир дугаар дыңнап тур бис.

Үи: Интерфронтунуң инициативчи бөлүү тургустунган-дыр.

К. А. Бичелдей: Ол бөлүкбиле чугаалажыр, программа солчур аргадан берген болзуңарза аа.

Республикага нарын байдал тургузарынга чедире бээр болза, ол дээш харыылаар бис.

Г. Ч. Ширшин: Чурттуң кайы девискээринде Улусчу фронт кандыг айтырыгны чогумчалыг шинтпирлээринге дузалааныл? Оларның баштай тургускан программазы дыка эки болур, чон шынаңла деткиир болгай. А түүнелинде түүе чедирерин эки билир болгай силер. Биске ындыг байдал тургустунмас деп магадылал бар бе, силер база бүзүреевейн турар-дыр силер.

ТДЛТЭШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы, партия эге организациязының секретары **М. С. Байыр-оол:** Улусчу фронт — ол дээрге республикада тургустунган бюрократчы органнарга чамдык кижилериң удурланыышкыны-дыр. Ылаңгыя аныяктарның удурланыышкыны-дыр. Институттуң партия хуралдарынга бистер ТУФ-ту тургузарынга удур эвезивисти чугаалашкан бис, түүле экстремизм аңаа турбас ужурлуг.

ТУФ-туң программазын канчаар күүседир деп турары бөгүн меңээ билдинмейн-дир. Теория кырында хамык түүе — илдең. А практикада — улусчу фронтуларның дуржулгазындан көөрге, оларның ажыл-чорудулгазында чаңгыс-даа эки түүе чоктур.

Баштайгы дугуржуп турганы хөй-ниити төвүн тургузар дээш чөп боор.

Г. Ч. Ширшин: Тывага эвилелдешкен республиканың статузунуң эргежок чугулазының дугайында түүлдер база бар. Бистиң чурттакчы чонувустуң саны 300 муң ажыг кижи турда маңаа кандыг чугаа турар боор. Ол ышкаш девискээр айтырыы. Бо дээрге байдалды чидиглендиреринiң дорт оруу-дур.

В. Е. Серяков: Бир эвес Тыва эвилелдешкен республика апаар болза, түүле электри энергиязы дээш безин чурттакчы чондан 30 миллион рубльди алыр апаар. Түүле өске түүлдер дугайын безин чугаалаваска.

Г. Ч. Ширшин: Ажыл-херекти боттандырарының аргазы ТУФ-туң программазында чок-тур, түүле байдалды шүгүмчүлээн түүлдер хөй. Ындыг түүлдер түүле нарыыдадыышкынга чедирерден өске түүе-даа чедирбес. Чогум ажыл-херекчи саналдардан кым-даа ойталаваан турар. Национал школа тударындан, национал культураны болгаш дылды хөгжүдериниңдер кым-даа ойталаваан. А бо түүлдерни дүрген шинтпирлээри болгаш бурунгаар шимчедири эргежок чугула, бо талазы-биле ажылдарны кылып-даа турар бис. Ооң-биле чергелештир орус дылды өөренириниң айтырыгларын утпас, тыва эвес чурттакчыларның культуразын болгаш чаңчылдарын хөгжүдеринче кичээнгейни угландырар ужурлуг бис. Республиканың дыка хөй районнары орус башкылар чорудуп бээрин аажок дилеп турар дээрзин билир силер бе? Оларга бүгү-ле эң таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээринге беленнер.

Республиканың бөгүнгү байдалын ам-даа чедир билбес-тир силер. Маңаа политиктиг бышкан чорук, бодап кылдынган шинтпирлер херек.

Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **К. А. Маспык-оол:** Материалдыг хандырылга чокта аңаа-ла идеялар хоозун болур. Ол идеялар шынап-ла дыка эки дыңналыр ышкажыл, ылаңгыя аныяктарга ол таарымчалыг. Тываны эвилелдешкен республика болдурар дизе чүү канчаарыл деп ыяап айтырар болгай.

Девискээр айтырыының талазы-биле. Тыва биле Моолдуң аразында шаанда кызыгаар шуут чок турганын билир силер бе? Мээң кирип турарым Күрүне комиссиязы ону ийи катап тодараткан болгай, чүү чүвеге чигзине бердиңер? Энциклопедияның медээлерин база эң шын деп көрбес херек, ону үргүлчү тодарадып турар болгай. Тываның төөгүзүнге хамаарыштыр безин сан-түңге частыырыглар турду, сөөлүнде харын эдип каан чорду.

СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары **Б. П. Свинцов:** Бүгү-ле улусчу фронтулар удур туржуушкундан, националдар аразының харылзааларын чидиглендиреринден өске черле бичин-даа эки түүе чедирбээн. Прибалтика кижилерни аңаа чурттап турган үезин барымдаалап ийи сортка үзүп алган-дыр. Бистин ТУФ Прибалтиканың Улусчу фронтузунуң салдарынга алыскан, аразында харылзаа тудуп алган ышкажыл.

Кижилерге салдар чедирер механизм силерде бар-дыр. Ынчалза-даа ол механизм дээрге митинг кылырының, чыскаалдарның, ыйыдыышкынның механизми-дир. Ындыг чорук айтырыгларны боттуг шинтпирлээриниң орнунга таарымча чок түүлдерге чедирер боолдур ийин.

Бо түүлдер ажылчын аңгыдан үнмээн бөлүк интеллигентилер чыглып алгаш, күш-ажылчы коллективтерни доюлдуруп турар-дыр. Эвилелдешкен республиканың статузун негеп турар-дыр силер. Ону бербес болза канчаар силер? Закавказьеде ышкаш күрүне кызыгаарынче халдап кирер бе? Красноярскылар бистиң кара чаңгыс транспорт оруун дуглап кааптар апаар бе?

Г. Ч. Ширшин: Бир харыысалгалыг ажылдаачы Красноярскиниң чурттакчыларын Шивилиг аржаанынче книрбес дугайын индирден саналдап турган. Бистиң кожаларывыс ол дээш чөптүг хомудаан эвеспе. Тываже олар сүттү, үстү, чуурганы болгаш өске-даа продуктуларны чорудуп турар болгай. Тываже орук база ук крайның девискээрин дамчып эртип турар, тарылга шөлдерин ээлеп алган, удавас нефть дамчыдар хоолайлар база шөйдүнер. Красноярскылардың кичээнгейин болгаш дузазын чамдык эштериң тус черниң эрге-ажыын хараар чоруу-биле канчаан дүүштүреривис?

Б. П. Свинцов: Инициативтиг бөлүктүң коммунистери алыс шынны хажыдып турардыр. Тыва улустуң хөй чурттап турары көдээ черде чуртталга харын хоорайныындан ылгалдыг, четпес болгай. Ынчалза-даа хоорайда чурттаан турар орус-даа, тыва-даа улустуң байдалы бир дөмей эки, социал чөптүг чоруктуң хажыдыышкыннары мында чок.

В. В. Рогило: ТУФ-туң эгелекчилери дидим чоруун көргүскен-дир, ол черле багай эвес. Ынчалза-даа ындыг дидим чорук ажыл-херектиң моон соңгаарты байдалы дээш бедик харыысалга-биле капсырлашкан турар ужурлуг. А ол эгелекчилерниң чамдык туруштарында көзүлбейн турар. Фронт дээрге-ле бир-ле түүе, бир-ле кижиге удур фронт кылдыр көрдүнер болгай. Бо таварылгада ол удуртулгага удур демиселдир. Ынчалза-даа оларны адавайн турар. Мында политиктиг кажарлаашкын бар хире-дир.

Кыйгырыг база хуудустар үндүрүп турган, кудумчуга чонну чыып алырынга дидим чорук-даа, улуг угаан-даа херээ чок дээрзин сагындырын кзайн. А бир-ле айтырыгны шинтпирлээри, диргелип келген айыылды оожургадыры — улуг айтырыг.

ТУФ-туң программазында бүгү-ле түүлдер «кайгамчык»-тыр. Эш Бичелдей партияның Платформазы биле Улусчу фронтунуң программазының дүгжүп турары, кайгамчык деп бадыткап тур. А бир-тээ олар ынчаар дакпырлажып турар болза Улусчу фронтуну тургускан херээ бар бе? Мында шимчээшкиннің удуртукчуларының политиктиг тогдунуушкунуң кезектери илдең ышкажыл. Түүе ажыглаар дээн күзел база бар. Республиканың амгы байдалдарында мындыг организацияның националисчи апаары чайлаш чок.

А. К. Канзай: Чурттакчы чоннуң хөй кезии Улусчу фронтуну тургузарын деткип турар дээрзи-биле черле чөпшээрежип шыдавастыр мен. Силериң бо шимчээшкиниңерге удур түүлдер барын биликсевейн турар-дыр силер, а ол чорук улуг озалга чедирип болур. Силериң платформаңар чондан үнмээн, ону кабинеттерге тургускан. Амдыызында бис ооң эгелекчилериндеи түүле ыыткыр сөстер, лозуңнар дыңнап тур бис. Хөй-ле түүлдерже шыгаавайн, чамыс тодаргай ажыл кылырын силерге хөй удаа сүмелеет келген бис. Аныяктар айтырыын шинтпирлээринге киржирин, кемхерек үүлгедир чорук-биле демисежирин, культура айтырыгларын шинтпирлээрин саналдаарывыска, «Эвээш-тир» деп харыылап келдиңер. Бо ыыткыр медеглелдерде, кыйгырыгларда фронтунуң удуртукчуларының хуу эрге-ажыктары бар-дыр.

Ш. Д. Ооржак: Аренда, керээ, хуу болгаш коллективтиг ажыл-агыйдан аңгыда аъш-чем айтырыын шинтпирлээринге тодаргай өске чүү сүмелээр силер? Кооперацияның аңгы? Түүле ыыткыр лозуңнар ышкажыл. Боттарыңар тодаргай чүүдаа саналдавайн чыда бистерни бюрократтар деп тур силер.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Күрүненің айыыл чок чорук комитединиң даргазы **В. Н. Федосеев:** Бо удуртукчулар боттарынга ап турар чүүктүң кайы хире аарын эки билип турар ирги бе? Билбейн турар. Олар шимчээшкин күзенчиг эвес оруукче кире берип чадаваын, чөрүлдээлер өскүдүп болурун билип турарлар. Сепаратизмниң идеялары кедизинде барын түүе чедирериниң үлегер-чижектери хөй болгай.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. П. Болбат:** Социал айтырыгларны шинтпирлеп турары кайы хире дүргедеп, күштелип турарын эскерери берге эвес. Ындыг турбуже, силер бистиң хөгжүлдевистиң темпилериңе хөлбаштыр чоннуң таарымнайн турар сеткилин хөрлээледип турардыр силер. Ындыг чоруктар кижилерниң угаан-медерелинге хоралыг.

«Тувинская правда» солунуң редактору **В. Л. Маслов:** Бөгүн орус-даа, тыва-даа интеллигентилерниң суурлардан чоруп турары дүвүрелди болдуруп турар. Митингилээр хамчык чурттуң дыка хөй девискээрлерин хөме алган, а план күүсеттинместээн. Митингилээр хамчыкты ТУФ-туң ажылчорудулгазы база тывылдырып болур. Ооң ажыл-чорудулгазы түүе чедирери билдинмес-тир, ынчалза-даа эки түвеге чедирбес деп айыыл бар.

Г. Ч. Ширшин: Бистиң республикада национал даңзының байдалы дүвүредип турар. Тыва чурттакчы чон талазы-биле хөй националдыг. Ооң бүгү төөгүзү ССРЭ-биле, орус улус-биле сырый холбаалыг. Бистиң шуптувус, ооң иштинде инициативтиг бөлүктүң уд

КЫЙГЫ САЛДЫМ

Угаан кирбээн, назы четпээн тыва оолдар
Улус үптеп коргуткан боор, күртенген боор...
Ийи дылга солун номчааш, медээ дыңнааш,
Ишти-хөөнүм карарып кээр, берге-ле-дир.
Аът какпас сөөскен сыптыг кызыл кымчы,
Амылыгже арнып көрбээн чидиг бижек —
Адаларның астып чораан кааталгазы,
Адын сыкпас эдилели чораан болгай.
Өгбелерниң ыдык чаагай чаңчылдарын
Өөдежок боop сагывайн чораан-дыр бис.
Оран-чуртка, төрээн чонга хүндүткелди
Оолга, кыска орта чагып чорбаан-дыр бис.
Хайыралыг салгалывыс бөгүн келгеш,
Хайлыг бачыт кылыштарын бодаваан бис.
Харыысалга, оваарымча канчан барган?
Камнап чоруур ёзулалдар чүге чогул?
Сарыыл-опчок диртип турар чалыыларны
Чагып, сургап, эвин бодап эдип алыыл.
Ажы-төлче хажыызындан көрүп орбайн,
Адап, сурап, аралажып көрээлиңер.
Когаралын кижи черле санап четпес
Хомуданчыг аажылалдар турбазын дээш,
Чүрээм балыы, ыы-сыызы сыстып үнгеш,
Шүлүктер боop хуула берди, эргим чонум.

Калдар КААДЫР-ООЛ.

Хову-Аксы суурда «Буянныг өг» клубтуң удуртукчузу.

ХЕВЭЭР-ДИР СЕН

«Эзлдек шыңгыраш» самын көргеш,
Эжим сени дораан сактып кээр-дир мен.
Чаптанчыг кыс балерина урут чораан
Чалыы шааңны, чарашсынгаш утпас-тыр мен.
Таңцы хевин, довурзааңны кедипкеиде,
Даңгына дег, шиник-чараш, аянныг сен!
Чиңге белиң, дорт сыныңны, даваннарыңны
Чидиг согун ышкаш кылдыр хөндүрүпкеш,
Өл баг ышкаш, эптиг-эзлдек силгингилеп,
Өзен черниң чечээ ышкаш саглаңайнып,
Шала аяар, чиндиңнедир саваң чоруй,
Салдырады самнап турып бээриңге,
Улуг-Хемниң бырлаңнашкан таваар чалгыы,
Уттунмас, ак-чайт бөкпек чодураалар,
Кааң дээрде чалгын чайып, ушкан куштар,
Хая кырлап, дешкилешкен телери-даа,
Тожу черниң сыын-мыйгаа, ивизи-даа
Дооза-ла орта көстүп келген ышкаш.
Сеткил-сагыш чымырт турып, чоргаарланып,
Сергеп хөглеп, улам чараш чуртаксаар сен!
Уругларың таңцылаары угулза дег,
Улам чараш, уран-шиник апарза-даа,
Сагыжымда чалыы шааң дег ол-ла хевээр,
Самнавышаан чоруур-дур сен, эжим Сайхо!

Севил ЮМБУУ.

Кызыл хоорай.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТВ

ФЕВРАЛЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 9.40 Мультфильмнер. 10.15 «...16 харга чедир база оон улуг назы». 11.00 Улусчу чогаадылганын «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Оркестрний уделгези-биле». (Швейцария). 11.30 Кижи институду. 12.30—13.00 «Ye». 15.30 «Бир эвес силернин харыңар...» 16.15 «Прокуророрга намдар». Барымдаалыг фильм. 17.10 «Уругларга аңчыгаштар дугайында». 17.40 «Эртем медээчизи». 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Ye». 19.00 Ленинни номчуп тур бис. 19.30 Концерт. 19.55 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10—23.40 «Ол болган... болган...»

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. Баштайгы беш чылдарның тудуглары. 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 2 класс. Кежеге ажыттының турда. 10.55 «Тоол дамчыштыр — амыдыралче». Англи дыл кырында дамчыдылга. 11.55—13.10 «Човуланга чоруп турганы». Уран-чечен телефильм. 10-гу сериязы. 17.00 «Чөрүлдээ». Фильмнин баштайгы көргүзүү. 18.00 Мультфильм. 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Овур-хевир». Уран-чечен - публицистиг видеоканал. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар. 20.00 Чарлалдар. 20.05 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭнин Дээди Совединиң сессиязында. 22.45—00.35 «Киноабонемент». «Солагай кижи». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Байсунда хар эрип турар өйде». 19.30 Бүгүдеге спорт. 19.45 Концерт. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар А. Г. Богдановский, Н. М. Гуркина, Х. Ч. Монгуш, И. А. Остапец болгаш №№ 67, 68, 69, 70, 71, 72 соңгулда округтарындан Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга депшиттирген кандидаттар-биле соңгукуларның ужуражыышкыны 1990 чылдың февраль 17-де «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының бажыңынга (Красноармейская 76) 11 шакта болурун округ соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

• • •

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга № № 50, 51 болгаш 53 округтардан депшиттирген кандидаттар-биле ужуражыышкын февраль 17-де 14 шакта көдээ ажыл-агый институдунуң филиалының бажыңынга, № 194 округтуң — февраль 16-да 16 шакта Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйының кызылбулуңунга, № 198 округтуң — февраль 17-де 15 шакта «Енисей» Культура бажыңынга болурун хоорайның соңгулда комиссиязы соңгукчуларга дыңнадып тур.

• • •

«Тыва агроүлетпүр эвилелиниң» өөредилге-курстар комбинады үшкү класстың чолаачыларын (өөренир хуусаазы 5 ай), ийги разрядтың токарьларын (өөренир хуусаазы 6 ай) белеткээр курстарга сургуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур.

Кичээл 1990 чылдың март 1-де эгелээр.

Өөренип кээрде бүдүрүлге черинден чоруткан бижиин, паспортун,шериг биледин ап алгаш келир.

Бистиң адрезивис: Кызыл, Калинин кудумчузу, 1 «В». Телефон № 6-11-67.

Свердловскинин киностудиязының чанында төөгүлүг фильмнер тырттырар талазы-биле каттыжыышкын алдан маадырлар дугайында материалга үнлезилээш, уран-чечен фильмни тырттырарын эгелээр деп турар. Фильмни чондан чыткан акшаның күсели-биле тырттырарын бодап турар. Ынчангаш фильмни тургузары-биле үлетпүр бүдүрүлгелериннен, совхозтардан, организациялардан, албан черлериннен болгаш хуу кижилерден акша чыырын Тыва АССР-ниң Культура министерствозу бодап турар. Ону барымдаалаш, Кызыл хоорайда **Чуртталга-социал банкызында №142050** агар санны ажыткан.

Уран-чечен тыва кинону тургузарынга үлүүнерни киириңер!

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черииниң чанында Чечен чогаал пропагандалаар бюрозунуң дирекциязы бухгалтер хереглеп турар. **Бистиң адрезивис:** Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 4, телефон 3-41-36.

Тыванын «Тыва тудуг» каттыжыышкынының № 14 механизация эргелели суурталыг краннар талазы-биле электрик мергежилге өөренирин күзээн кижилерни чыып турар. 10 класс доосканнарны хүлээп алыр. Өөренириниң хуусаазы 3 ай, айда 108 рубль хемчээлдиг стипендияны бээр. Кичээлдер өөренирин күзээн кижилерниң чыгларынын хире-чергези-биле эгелээр.

Тайылбыр алырда Кызыл хоорайда Кечил-оол кудумчузу, 3 дугаарлыг бажында № 14 механизация эргелелинге кээр, азы кадр килдизинде 2-15-00 телефонче долгаар.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ

дыштаныр хүннерде

«Колос», «Енисей» Культура бажыңнарынга, культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга **Февраль 17-18-те.** Дискотекалар. Эгелээри 19.30 шакта.

Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга

Февраль 17-де. Республиканың «Декей-оо» байырлалынга тыва улустуң ырылары. Эгелээри 12.00 шакта.

Спортчу маргылдаалар

Февраль 17-18-те. «Херел» спорт залынга бокс талазы-биле Тыва АССР-ниң бирги чери дээш маргылдаа. Эгелээри февраль 17-де 15 шакта, февраль 18-те 10 шакта.

Шыдыраа клувунга

Хоорайның шыдыраа фестивалы. Эгелээри февраль 17-де 15 шакта, февраль 18-те 10 шакта.

«Тайга» станциязынга

Февраль 17-18-те. Профэвилел обкомнарының команда-лар аразында хаакка маңнаарының талазы-биле маргылдаазы. Эгелээри 11.00 шакта.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 16

«НАЙЫРАЛ»: «Өжээн болгаш хоойлу» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

Видеозал: «Төрээн уруу» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Транзисторияда Мария, Мирабела» 9.00, 12.30, «Ы» операция болгаш Шуриктиң өске-даа ужуралдары» 10.40 14.10, «Аазатпай» 16.00, 18.20, 20.00 шактарда.

Видеозал: «Мана, шиңме!» 11.30, «Акселератка» 13.00, «Зита биле Гита» 15.00, 18.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Канчаза-даа, сеңээ чүү-даа чугаалавас мен» 18.00, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Башкарыкчының ужудуушкуну» 14.20, «Пушпак» отель» 16.40, «Хоойлу-биле чажыртынган оорлар» 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бир катап Америкага» 14.30, 18.30 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар. Биче хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаарның температуразы 22—27, чамдык черлерге 13—18, хүндүс 8—13, чамдык черлерге 0—5 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Дүне 22—24, хүндүс 8—10 градус соор.

КАРА ЧААСКААН КӨРГАР-ДЫР МЕН

Караа чаштыг, дулгуяк боop арткан болгаш,
Хаңым бодал бажым иштин хүннүң эргиир.
Хөрек өйген сеткил дүймээ дыш-даа бербес,
Хөйже кирип, чардыгарын кызып чор мен.
Эргип келбес чуртталгамны хандыр бодап,
Эжим сени сактып келгеш, чүрээм ыстап,
Сагыш-сеткил саймааралга алзы бээрге,
Саазынга шүлүк безин бижий бердим.
Кара сагыш; ханныг холдан эжим сени
Канчап черле камгалап ап шыдаваан мен.
Каяа-даа бол алаагарын кызарымга,
Кара чаңгыс ол-ла бодал хинчектээр-дир.
Кажан сени кижи-шулбус бижектээрге,
Карааңга бис шупту костүп келген боор бис.
Өндүрүм сээң эргим, чассыг уругларың
Өскүссүреп каарын ол кайыын билген.
Ажы-төлүм чүү билир, мынчага дээр
Ачазының келбезинге бүзүревес.
Дайын-чаага өлген болза, хамаан эвес.
Тайбың өйде өскүс каары — салым багы.
Алдан харлыг ашакка дээр бижеп тудар,
Амыдырал-чуртталгавыс канчап барды?!
Ажы-төлдер өскүссүреп туруп берди,
Аравыста дулгуяктар немежип тур.
Кандыг хүндүс өлүм-чидим бисти каарыл,
Кажанга дээр удур-дедир сокчуп кээр бис.
Каражалыг артып калган не кижи
Караам чажын төге-төге бижип ор мен.
Кара чаасканн артарыпдан көргар-дыр мен,
Кандыг бодал башка кирип келбес дээрил?!
Хөннүм муңгак амыр-дыш мээ бербестээрге,
Хөйже кирип, чардыгарын бодаар-дыр мен.

Евдокия ОНДАР.

КҮС

Карак четпес ак-көк дээрде булут-даа чок
Кайгамчыктыг аяс, чырык күскү хүн-дүр.
Алдын-сарыг, кыскыл өңнүг хевин кеткен
Аргаларның чараш-каазы кыпкан от-ла...
Ында-хаая кошкак салгын хенергедип,
Ыржым эзим бүрүлерин силгий каапкаш,
Дагның эдээ чооганы өрү алзы,
Талыгыраже ужуктуруп чоруй барды.
Эки хүндүс чылыг чуртка чедип аар дээш,
Эдериштир дистинчипкен дуруялар
«Кударава, чазын катап дужар бис» — деп
Курайлаанзыг кыйгы салып байырлашты.

Светлана ИРГИТ.

Таңды.

ОРУУН УЛААР

Амыдырал-чуртталганың оруун доза
Аарыг-аржык, өлүм-чидим холун сунар
Ак-көк баштыг хөөкүй даайым мөчээн-даа бол,
Аалчы болуп, бажыңынга чеде бээр мен.
Аъды өлүр — коданынга баглааш артар,
Ада өлүр — ажы-төлү оруун улаар,
Чечек ышкаш, чаңгыс кызы Айланмаазы
Чемниг-аъштыг, оолдуг, кыстыг, хүндүткелдиг
Челезинде чеди чүзүн малын малдаан,
Челээш ышкаш каас черде чуртун туткан.

Клара ЧИҢМИТ.

Тес-Хем район.

БҮЗҮРЕЭР МЕН

«Шын» солуннуң арыннарында «Чаагай чаңчылдарны — кижизидилгениң херээнге» деп рубрика хүннүң чидиг айтырыын көдүрүп, солуннуң бүгү номчукчуларының сагыш-сеткилин хаңындырып турары илдең. Оларның хөй санныг чагаларда илереткен ханы бодалдарын, чидиг сөстерин номчуп тур бис. Анаа-ла номчуп эртер кижилер ховар боор.

Чаагай чаңчылдар дугайында каш сөс. Бо айтырыг кайда-даа, кайы-даа солуннарның арыннарында база телевиденнеге-даа аажок чидиг көдүрлүп турар. Чоннуң национал культуразын, чаагай чаңчыл ёзулалдарын, хеп-сынын, өг-ораныының херекселдерин катап оттуруп, чаа ёзуга тааарыштыр сайырадып турары аная-ла таварылга эвес болгай. Бо талазы-биле тываларның культуразы бедик болгаш ону улуг-биче чон кончуг чараш сагып, хүндүлеп чораан-на болгай.

Ооң хайыралыг, кады чурттаан ынак эжи Сергей тап чоруур чону, төрелдери дузалаар шаа-биле дузалажып, аргасүмезин берип турган. А Даңгыт деп төрели үш катап дилеп келирге, мени азырандыга берипкеш, чүгле үш-ле хонук эртерге, катап алымнап эккелген. Оон улус дилээрин соскаткан дээр.

Ачавыс чаа божуттунган чаш уруун-даа, бистерни шуптувусту ашка, соокка-даа алыспайн, өскүссүретпейн, кадык, шыырак, ажылышке, кижилерге, бөйдузунга ынак кижилер кылдыр өстүрүп алган. Шуптувус өглүг-баштыг, хире-шаанче эртем-билиглиг апарганывыста, «чоруй» баарды. Адавыска бүгү назынывыста сөгүрүп, мөгейип, сактып чоруур бис.

Бо чаагай, тайбың үеде чүге чамдык, харын-даа эвээш эвес санныг аныяк-өскен боттарын хөй-ниити черинге ап билбес, улуг-биче чонну-даа хүндүлевес, оор, арагачы, наркоман, токсикоман, өлүрүкчү болуп турарыл? Чылдагааны кайдал, кым буруулугул деп айтырыгны сайгарып, аргасүмезин киирип, бижип турары чөптүг. Чамдык бижикчилер сайгарылгазынга күжүр уругларым, дуңмаларым бистер шупту буруулуг бис деп бижээн түңнелге мен хуумда чөпшээрешпес-тир мен. Ынча дептерге, ылап буруулуглар шуптувустуң аравысче, хөлегеже чаштып, менде чүү боор, шупту буруулуг турда дээш сандаргай, эренгей апаар ышкаш. Ол тургустунуп келген айтырыгта демисел чорудары, бүгү күштү мөөңнээри харын шупту улустуң херээ-дир.

Мээң бодап турарым, өзүп олурар салгакчыларывысты чажыдан школага хүлээп ап, эртем-билиггe өөредип, кижилериниң бедик идеалынче орук ажыдып кижизидеринче башкыларның үлүү база улуг. Чамдык башкыларның олутпаяк, кошкак ажылының түңнелинде, 10 классты доосканн, Кызылга кээп тускай ортумак, дээди өөредилге черлеринге ийи-үш чыл дургузунда кирип чадаар, оон боттарындан чогентеш чоруй баар. Оларны албан организация черлери тускай эртемин чок дээш база хүлээп албас. Оларнын ол бүтпейн барган салым-чолу дээш, багай ажылдың түңнели дээш тодаргай кымны канчаар хемчег алганыл? Мен черле ындыг материал номчуп-даа көрбээн мен. Нам-чазак башкыларның амыдыралын эки жидип, акша-шалыңын-даа өстүрүп турар-дыр. Негелдени чүгле школаның удуртуп баштаар кижилери эвес, харын төрелдериниң талазындан көскү дузаны чедирип, шыңгыы негээр үе келген.

Тывага херээженнер шимчээшкини аныяк республиканың баштайгы тургустунуп турган чылдарында болгаш дараазында-даа чылдарда ооң экономиктиг, культура хөгжүлдезинге-даа, интернационалчы кижизидилгезинге-даа, Ада-чурттуң Улуг- дайынының чылдарында дузаламчы чедиринге, өг-бүле айтырыынга, ие-чашты камгалаарынга эвээш эвес үлүг-хуузун кииргенин билир бис. Мээң кончуг эки билирим чеден чылдар үезинде көдээнин хоорай, суурларынга агитбажыңнарны тургузуп, аңаа чорудар ажылдарның планын, өг-бүлелериниң даңзызын кылып, харын-даа өөреникчилериниң улдуннарда алган демдектерин безин азып, контрольга ап турду. Оларны дамчыштыр янзы-бүрү бөлгүмнери, өөредилгени, чогаадыкчы кежээлерни, концерттерни организастап турду. Кысказы-биле чугаалаарга, уруглар кижизидилгезинге ада-нелерниң ролюн бедидеринге чугула айтырыгларны шиитпирлеп, малчын херээженнерниң слёттарын, чарышты организастап эрттирип турган.

Улуг-Хемниң Арыг-Бажының херээженнер төвүлелиниң даргазынга ынчан школа директору Александра Сундуевна Серен-бодунуң хууда бажыңын агитбажың кылып алган ажылдап турду. Республиканың-даа, районнуң-даа херээженнер төвүлелиниң чарыжынга ол төвүлел бирги черлерни каш-даа ап, ат-сураа алгып турду.

Амгы үеде база-ла эвээш эвес ажылдарны чорудуп турарын билир бис. Ындыгдаа болза бо хүннерде кем-херек үүлгедикчилерин илередиринге милиция ажылдакчыларынга дузалажып, моон соңгаар бо айыылды болдурбазы-биле профилактика ажылын чорударынга херээженнер төвүлелдериниң күжүн мөөңнээри чугула боор деп бодай-дыр мен.

Бо дугайында херээженнер төвүлелдериниң аргасүмезин ап, арга-дуржулгазын нептередири-биле «Шын» солуннуң арыннарынга парлаарын дилээр-дир мен.

Шурумаа ШЫЫРАП.

Партияның болгаш херээженнер шимчээшкининиң хоочуну.

Херээженнер төвүлелдериниң күжүн олче мөөңнезе чогуур

Улуг-биче кижилериниң аразында, дөргүл-төрел бөлүктериниң аразында хүндүткелдиң эзлдек аажылаашкыны безин аажок байлак болгай. Аныяктар улуг улустуң адын адаарындан эгенир, чаавай, честей, күүй, даай, акый, үгбай дээр, улуглары дуңмай, сарыым дээн ышкаш сөстерни эзлдек, чымчак ёзу-биле ажыглаар турду. Өглер аразында үнүп-киржири, аалдажыры безин тускай сагыыр чурумнуг.

Ол үеде арага-дарыгадаа хандывас, сарыг шайын, аъш-чемин ижип олургаш, амыр-мендизин, арга-сүмезин солчур чүве. Мээң хуумда күзелим чүл дизе, бо чаагай чаңчылдарны катап нептередир төлээде, эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчылары тускай номчугаштан үндүрер болза эки.

Өг-бүлеге аянныг, чараш национал угулза хээлиг чараш аяк-сава база-ла культураның база бир кезээ болгай. Чижээ, шаанда уран-шеверлернин угулзалап хээлеп турган ыяштан, хадың картындан кылган хумуннарын өг бүрүзү эдилеп турду. Ындыг хумуннар чүгле аян-хевирлиг эвес, аъш-чемни үр үеде шыгжап кадагалаарынга кончуг эптиг болгай.

Аваыс күжүр аар божаваш, өг долдур, сес ажытөлүнден чарлы берген. Ынчан ачам 40 хар безин четпээн турган. Чоок чурттаан ынак эжи Сергей материал номчуп-даа көрбээн мен. Нам-чазак башкыларның амыдыралын эки жидип, акша-шалыңын-даа өстүрүп турар-дыр. Негелдени чүгле школаның удуртуп баштаар кижилери эвес, харын төрелдериниң талазындан көскү дузаны чедирип, шыңгыы негээр үе келген.

Тывага херээженнер шимчээшкини аныяк республиканың баштайгы тургустунуп турган чылдарында болгаш дараазында-даа чылдарда ооң экономиктиг, культура хөгжүлдезинге-даа, интернационалчы кижизидилгезинге-даа, Ада-чурттуң Улуг- дайынының чылдарында дузаламчы чедиринге, өг-бүле айтырыынга, ие-чашты камгалаарынга эвээш эвес үлүг-хуузун кииргенин билир бис. Мээң кончуг эки билирим чеден чылдар үезинде көдээнин хоорай, суурларынга агитбажыңнарны тургузуп, аңаа чорудар ажылдарның планын, өг-бүлелериниң даңзызын кылып, харын-даа өөреникчилериниң улдуннарда алган демдектерин безин азып, контрольга ап турду. Оларны дамчыштыр янзы-бүрү бөлгүмнери, өөредилгени, чогаадыкчы кежээлерни, концерттерни организастап турду. Кысказы-биле чугаалаарга, уруглар кижизидилгезинге ада-нелерниң ролюн бедидеринге чугула айтырыгларны шиитпирлеп, малчын херээженнерниң слёттарын, чарышты организастап эрттирип турган.

Улуг-Хемниң Арыг-Бажының херээженнер төвүлелиниң даргазынга ынчан школа директору Александра Сундуевна Серен-бодунуң хууда бажыңын агитбажың кылып алган ажылдап турду. Республиканың-даа, районнуң-даа херээженнер төвүлелиниң чарыжынга ол төвүлел бирги черлерни каш-даа ап, ат-сураа алгып турду.

Амгы үеде база-ла эвээш эвес ажылдарны чорудуп турарын билир бис. Ындыгдаа болза бо хүннерде кем-херек үүлгедикчилерин илередиринге милиция ажылдакчыларынга дузалажып, моон соңгаар бо айыылды болдурбазы-биле профилактика ажылын чорударынга херээженнер төвүлелдериниң күжүн мөөңнээри чугула боор деп бодай-дыр мен.

Бо дугайында херээженнер төвүлелдериниң аргасүмезин ап, арга-дуржулгазын нептередири-биле «Шын» солуннуң арыннарынга парлаарын дилээр-дир мен.

Шурумаа ШЫЫРАП.

Партияның болгаш херээженнер шимчээшкининиң хоочуну.

Эмнелгеде

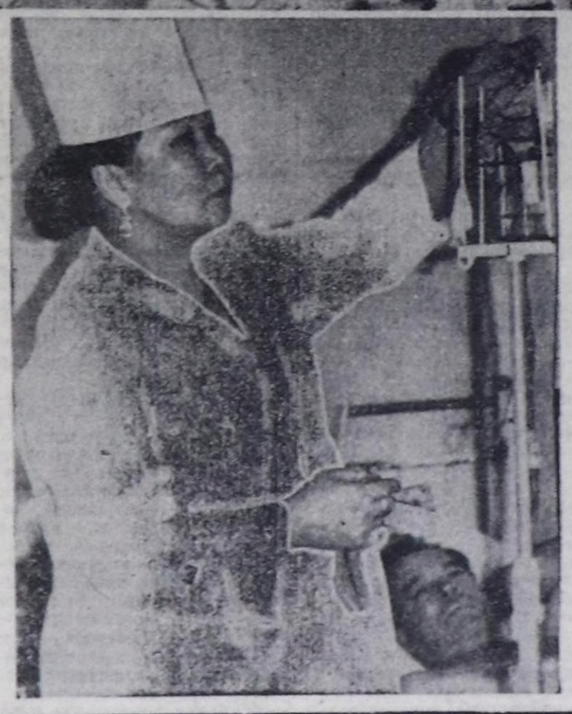

Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда ийи каът бажында шиити аарыгларның эмнелгези бар. Ооң адаанда каңдында шиити аарыгларның № 1 эмнелгезин Галина Викторовна Яковлева эргелекчилеп, улуг эмчи болуп ажылдап турар.

Эмнелгеде чаа дерилгелер тургустунган. Дээди эртемниг, хөй чылдарда медицина шугумунга ажылдап, чоннуң кадыын быжыглаарынга үлүүн киирген эмчилер мында бар. Оларның бирээзинге Светлана Николаевна Козлова хамааржыр. Бо эмчи чүректиң болгаш чүстериниң аарыгларын эмнеп, келген улусту кадыкшыдып турар.

ЧУРУКТАРДА: (оң таладан) терапияның улуг эмчизи Галина Викторовна Яковлева улуг сестра Алла Александровна Еременко-биле; медицина сестразы Катерина Көкеловна Сат.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

НОМЧУЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Ак-Довурактың № 1 школазының 9 «б» клазының өөреникчилери М. Б. Ховалыгның «Хаяда хадыңнар» деп номунга сайгарылгалыг номчулга конференциязы эрттирдивис. Ол номдан «Частың ыры», «Хаяда хадыңнар» деп ийи тоожуну шилип алган бис.

Тоожуларның темазы кижи болгаш бойдус болгаанда, уруглар экология деп чүл деп айтырыгта кичээнгейлиг доктааганнар. Сайгарылга үезинде уруглар төрээн хоорайы — Ак-Довурактың агаарының дугайында дүвүрел-биле чугаалап турдулар. Ылаңгыя эртенги шактарда суг хоорайның кудумчуларынга кижи кылаштаар арга чогун уруглар чугаалап турду. ЧЭТтиң кара ыжын, фабриканың даг-дүгү болбаазыратканындан ак доозунну чурттакчылар тыныш турар.

Конференцияга номнуң автору Маадыр-оол Бартыштааановичиниң киришкени эки болган. Ол бодун өөреникчилерге таныштырып, номну бижээнин, чогаалдарның маадырлары чогум кымнарыл дээрзин чугаалап берген. Ол ышкаш Кызыл-Мажалыктың № 2 школазының болгаш районнуң суурларындан библиотекарлар олуржуп, уругларга бойдус камгалалының дугайында солун болуушкуннарны чугаалап, арга-сүмезин катканнар.

Өөреникчилерден Алёна Ламажап, Долгармаа Ооржак, Руслан Монгуш, Мурат Хайдып болгаш оон-даа өскелер идепкейлиг киришкен. Класстың удуртукчузу башкы Светлана Байыр-оол конференцияны эки организастаан.

Номчулга конференциязыдан уруглар хөйүү билип алганнар.

Светлана ДОРЖУ.
Библиотекарь.
Барыын-Хемчик район.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Киллвстер: ◆ аартийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллвзв — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээлин 2 парлалга
амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң галазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шегинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажын № 1.

Чагыг № 377. ТС—00108.